

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	8
'Aho	Monite 31 'o Mē, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

**FALE ALEA 'O
TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
08/2021 FAKATAHA 'A E FALE
ALEA 'O TONGA**

*'Aho: Monite 31 'o Me, 2021
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022• Fakamatala Patiseti 2021/2022• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko ‘o e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Fehu’i ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e Kovana Ha’apai.....	7
‘Ikai tui ‘e fakasi’isi’i e palopalema ki he faito’o konatapu ka toe vahe ki ai ha pa’anga	9
Fehu’i ki he tupu’anga e fu’u lahi e mo’ua.....	10
Ko e fika totonu ki he nō ‘oku hā pe ia ‘i he Fakamatala Patiseti.....	11
‘Ikai ke mo’oni e tukuaki’i ‘e totongi pa’anga ‘e \$4000 ‘a e kakai te nau foki mai ki Tonga ni.	13
Faka’amu ke ‘i ai ha me’angaue ki hono sivi e faito’o konatapu	15
Tokanga ke fokotu’u ha CEO ‘a e Potungaue Ngoue.....	17
Kei Fakaongoongo CEO Potungaue Ngoue ke mahino mai mei he PSC.....	18
Fiema’u ke fakahoko ha savea ki he lahi ‘o e ngoue ‘i Tonga ni	19
Tokanga ke fakaivia ‘a e ni’ihi tauhi monumanu ‘i Tonga ni.....	20
Fakama’ala’ala ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e CEO fo’ou ‘a e Ngoue.....	21
Fakama’ala’ala ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e palau ‘i he Potungaue Ngoue.....	21
Fakama’ala’ala ki he tu’unga ‘oku ‘i ai hono uta atu ‘a e hina ki tu’apule’anga.....	22
Tokanga ki he ngaahi palani ngāue ki he faito’o konatapu	23
Tokanga ki he founga hono ma’u ‘o e faito’o konatapu.....	23
Fokotu’u ke fakaivia ‘a e ngāue tu’ataimi ‘a e kau ‘ofisa pilisone	24
Fiema’u ke fakapotopoto koe’uhi ko e fe’amokaki ‘a e Patiseti.....	25
Me’a e Minisita Pa’anga ki he ngāue mahu’inga ‘oku fakahoko ‘e he Kasitomu	27
Naunau faka’ilekitulōnika ki hono sivi ‘o e faito’o konatapu	27
Tali ‘a e ‘Eiki Palemia ki he fehu’i fekau’aki mo e Kovana Ha’apai.....	29
Peseti ‘e 90 ‘o kinautolu ‘oku fakahu pilisone ne nau ‘osi ‘i pilisone pe.	31
Fiema’u ke fakaivia ngaahi kupu felave’i ke tokoni ki he Polisi mo e Pilisone.	31
Fokotu’u ke liunga ua ‘a e ivi ‘oku ‘ave ki he Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afio	32
Fiema’u ke fakakaukau’i e malu ‘a e kau Fakamaau	33
Fa’u ha Lao ke fengae’aki e Polisi mo e Sotia ki hono tau’i faito’o konatapu.....	35
‘Atā ki ha memipa ke ne fa’u ha lao ‘o fakahū ki he Fale Alea ‘ikai ko e Pule’anga pe	35
Kei mahu’inga ‘aupito e tau’ataina ‘a e Fakamaau’anga.....	36
Kole ke fakakau moe Potungaue Tamate Afi he fakaivia ki hono tau’i faito’o konatapu.	38
Totonu ke ‘i ai ha silini ki hono malu’i kau’afonua he Potungaue Kasitomu	38
Poupou ki he fokotu’u e Nopele Fika 1 ‘o Ha’apai ke ‘ave Patiseti ki he Komiti Pa’anga	41

Ko hono tali ‘o e ‘Esitimeti ko hono fakangofua ia pule’anga ke kumi ha founa ke fakapa’anga’aki e fe’amokaki.....	41
Tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ekonomika fakamamani lahi	44
Hiva miliona ‘oku vahe’i ki he fakalalakala faka’ekonomika	45
Tokanga Tongatapu 1 ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fe’amokaki e Patiseti	46
Fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga ki he tukuhau	47
Fehu’i ‘e Tongatapu 8 e lahi ‘o e talafi pa’anga mei Tonga ni ki muli	48
Tali e Minisita Pa’anga ‘oku ma’u e talafi pa’anga ki muli he Pangike Pule	48
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he ‘uhinga hono fakalele e kautaha vakapuna	51
Fakama’ala’ala Minisita Fefakatau’aki ki he <i>return on investment</i> ‘i he ngaahi ngāue ‘a e pule’anga.....	52
Peseti e 80 e kakai ‘o e fonua ko ‘enau ma’u’anga mo’ui mei ‘uta.....	53
Fakama’ala’ala Minisita Polisi ki he fokotu’utu’u ngāue ‘a ‘ene potungaue.....	56
Kelesi.....	57

Fale Alea 'o Tonga

Aho: Mōnite, 31 Mē 2021

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 5 ke tataki mai e lotu e pongipongi ni.

Losaline Ma'asi: Mālō.

Lotu

(*Na'e tataki 'e he Fakafofonga 'o e Kakai, Tongatapu 5, Losaline Ma'asi e lotu 'o e pongipongi ni.*)

<002>

Taimi: 1010-1015

(*Hoko atu 'a e lotu*)

<007>

Taimi: 1015-1020

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'ahó ní 'aho Monite 31 'o Me, 2021.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako & Akongāue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau & Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tāmata Afi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Siaoši Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma'u Piukala.

Sea kau toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Sea, ngata'anga ē taluí, ko e poakí 'oku kei hoko atu 'a e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Nōpele Vaha'i pea mo Sione Vuna Fa'otusia. Ko e Hou'eiki Mēmipá 'oku 'ikai ke tali mai honau uí ko e tuí 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotongá, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'í ko e Hau 'o Tongá, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini kae 'uma'ā'a 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu 'Eiki Palēmia tapu atu ki he Hou'eiki Minisita e Kapinetí tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongí ni Hou'eiki. Ko 'etau 'asenitá 'oku kei 'i he Komiti Kakatō. Ko u fakatokanga'i hifo 'oku lele lelei pē hono fakahoko 'e he Sea 'o e Komiti Kakatō 'etau ngāue 'a ia ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2021/2022 pea fakataha mo e Polokalama Patiseti Fakamatala Patiseti Palani Ngāue. Hou'eiki 'oku 'ikai ha me'a fo'ou ke 'oatu he pongipongí ni, kole atu ke tau hoko atu 'etau ngāue he Komiti Kakatō mou me'a ke tau liliu...

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ha faingamālie.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Mālō. Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá kae 'uma'ā'a 'a e 'Eiki Palēmiá mo e Kapinetí pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé kae 'uma'ā'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga ...

<008>

Taimi: 1020-1025

Fehu'i ki he tu'unga 'oku 'i ai e Kovana Ha'apai.

Siaosi Pohiva: ... 'a e kakaí, Sea 'oku ou tui 'oku tau tui tatau kotoa pē e Fale ni, mahu'ina ke tau fai ha ngāue ke malu'i e ngeia 'o 'Ene 'Afio mo hono langilangi. Ko e Kupu 54 'o e Konisitūtone, kau Kovaná mo e anga honau fakanofó 'e fakanofó 'e he Tu'í 'a e Kovana 'o Ha'apai mo Vava'ú 'i he fale'i 'a e Palēmiá. Ko e Kupu 55 ngaahi mafai 'o e kau Kovaná. 'E tapu ke tu'utu'uni ha Kovana ha lao ka ko 'ene ngāue ke vakai'i pē 'o fai 'i he potu fonua 'oku ne nofo ki ai 'o hangē ko e laó.

Sea 'uhinga 'oku hoha'a ai 'a e motu'a ni ko e motu'a Kovana ko eni tangata'eiki Kovana 'o Ha'apai 'osi lau uike eni 'a 'ene mo'ua hia 'i he Pule'angá. Pea ko e fehu'i ia 'a e motu'a ni ko e hā ha ngāue 'a e 'Eiki Palēmia kuo fai he 'oku monuka 'a e ngeia 'o e 'Ene 'Afio ko ia 'oku ne fakanofó 'a e tangata'eiki Kovana Ha'apai. Pea 'oku fai 'a e hoha'a 'Eiki Sea ki he fatongia 'a hotau Fale ni ke tau fai ha ngāue ke malu'i 'a e ngeia 'o e Hau 'o Tonga. Ko e me'a ia 'oku ou hoha'a ki ai 'a e motu'a ni he pongipongi ni kātaki pē Sea 'i he'eku fakahoha'a ka kou tui pē ko e me'a 'oku totonu ke 'ohake ke tau sio ki ai mālō.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 1. Hou'eiki kou fakamanatu atu ko 'etau taimí mo e 'asenitá 'oku pau ke mou 'uluaki poaki mai 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou fie me'a ki ai he pongipongí. Kou faka'atā pē Fakafofonga Tongatapu 1 koe'uhí na'e 'ikai ke ne 'uluaki fakapā mai 'a e 'uhinga 'ene me'a hake ka ko eni 'oku 'osi 'oatu ki he Pule'anga 'a e fehu'i, Hou'eiki ko 'etau 'asenita ngāue 'oku 'osi mahino pē 'etau tohi tu'utu'uni ko e patisetí pea mo e ngaahi me'a felāve'i mo e patisetí. Ko e tali ko ē 'e 'omai mei he Pule'anga kole atu ki he Hou'eiki Pule'anga ke mou toki tali mai 'a nai kapau te tau foki mai he 2:00 'a efiāfi 'oku 'i ai ha tali 'oku 'omai mei he Pule'anga pea mou toki me'a mai he taimi ko iá kae mu'omu'a 'etau ngāue ki he patisetí. Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmai hotau Lotolotongá. Pea kou kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'atā ke hoko atu e fatongia 'a e Komiti Kakató.

Hou'eiki kou ongoongo'i pē 'oku vavevave pē maama 'etau alea'i 'ene, 'a e *budget statement* mo e fakamaama 'a e Pule'anga. Pea kou tui ko e founa fo'ou eni he 'ikai te tau nofo ai pē 'o feme'a'aki he me'a tatau. Ko 'ene maama pē pea tau hiki leva ki he voutí ko e 'uhinga ko ia 'e fai ai e tau'atāina e feme'a'aki fakalukufua ko e lao ia he 'ikai te tau taula tu'u ai pē heni fai ai ho'omou feme'a'aki he ko e 'uhinga ko e taimí. Pea 'oku tatali e tapa kotoa pē 'o e fonua kae 'uma'ā 'a e kau ngāue fakapule'angá ke paasi 'a e patisetí ko e 'uhinga ko e ngaahi fatongia nau hoko fakafatongia nautolu ki he Pule'anga. Ko ia ai Hou'eiki mou feme'a'aki pē ko 'eku taa'i atu pē nota ko ē pehē ke tau hiki ā ki he fatongia totonu 'oku 'uhinga ai e faha'i ta'u faka-Fale Alea 'o e alea'i e ta'u fakapa'angá pea mou laumālie lelei pea mou toki feme'a'aki lelei ai. Me'a mai Fakafofonga Ha'apai pē ko e hā e me'a 'oku toe makehe ange ho'o, me'a mai.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una Sea. Mālō hono fetaki hotau, tau ngāué. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga pehē ki he Hou'eiki Minisitā Kapinetí pehē ki he Hou'eiki Nōpele 'o e Fonuá pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

'Eiki Sea ko e taimi kotoa pē 'oku tuku mai ha patiseti ko e taimi, ko e taimi ia 'oku mahu'inga taha ki he fonuá ...

<009>

Taimi: 1025-1030

Mo'ale Finau: ... ko e taimi ia 'oku tuku telinga mai e kakai e fonuá pea toka mai mo 'emau 'amanaki. Koe'uhí he ko e pa'anga ia ke langa'aki e fonuá 'Eiki Sea. Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea kuo tuku mai 'e he Pule'angá 'a e Patiseti ko e pa'anga 'e 618 miliona hiki ia mei he Patiseti motu'á. Pea 'i he tui 'a e motu'á ni 'Eiki Sea he'eku fanongo ki he ngaahi palani 'oku 'omaí 'oku, 'oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke u, 'oku 'ikai ke u, 'oku ou ongo'i 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u, ha palani ke faka, ke 'omai ke fakafiemālie 'Eiki Sea ki he me'a 'oku tokanga ki ai e kakai e fonuá pea ko e me'a ia te u fakahoha'a aí 'Eiki Sea.

Ko e, ko 'eku fika hifo 'a e mo'ua 'o e Pule'angá 'Eiki Sea lolotongá 'oku 'i he 500 tupu miliona ko e *current debt* ia ko ē 'o e fonuá. Kapau te tau fika 'Eiki Sea ki he tokolahi 'o Tongá ní, tau pehē ofi he 1 kilú. Tau pehē kapau te tau hanga 'o ki'i vahevahe iiki ia ki he *household* tau pehē kapau ko ha fo'i *household* 'e 1 mano, 1 mano fakafuofua. Kapau te tau vahevahe ia ki he, ki he 500 miliona ko e fiha 'o e mo'ua 'o fakafuofua ia 'Eiki Sea ke totongi 'e he *household* kotoa pē 'i he kaha'ú 'a e pa'anga 'e 5 mano ki he fo'i *household* 'e 1. Ko e taimi ko ē 'oku 'asi pehē mai 'Eiki Sea ha pa'anga ha me'a pehē 'omi 'e ha fo'i, 'e ha Pule'anga, 'oku 'i ai leva e hoha'a ki ai 'Eiki Sea 'a e kakai 'o e fonuá. Pea 'i he taimi ko ē 'oku hā pehē aí 'oku ou tui na'e totonu ke hanga 'e he takí 'o tui 'a e ngeia mo e 'elemēniti 'o e *good leadership* pē ko e taki lelei. He ko e taki lelei 'Eiki Sea 'oku ne malava ke ne hanga 'o fakatalatala 'a e ngaahi polokalama kotoa pē 'o e langa fonuá ke fakahoko 'a e polokalama ko ē 'oku mahu'inga tahá.

‘Oku ‘i ai e ki’i tohi ‘Eiki Sea ‘oku ou manatu’i kaveinga ‘oku pehē ko e *first thing first*. ‘UHINGA ia ko e me’a ‘uluakí ke ‘uluaki ia. Ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ko e fo’i, ko e anga ko ē ‘ene ‘asi mai e me’a ko eni ‘oku ou fakahoha’a atu ki ai ko e anga ia e ‘asi mai ‘a e Patiseti ko ē ‘i he lolotonga ni ‘Eiki Sea. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku, na’e ‘ohake ‘e he ‘Eiki Nōpelé ‘a e fokotu’u ko ē pa’anga ‘e 50 milioná. Kiate au ‘Eiki Sea mahalo pē ‘e fu’u ma’olunga ‘a e 50 milioná ‘eku fakafuofua ‘a’akú. Manatu’i ko e me’a na’e toka ki ai ‘a e finangalo ‘o ‘Ene ‘Afíó ‘a e fakapotopotó. Ko e fehu’i ia ‘oku pehé ni ‘Eiki Sea. Kapau ‘e ‘omai e 50 milioná ko e hā hono palaní? Kapau te u hanga ‘o tuku atu e ki’i fika fakafuofua ‘Eiki Sea te u ‘oatu ‘a ‘eku fo’i fika ko eni ko e 20 miliona. Ko e ki’i fo’i fika ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘oku *achievable*. Ne u talanoa mo e tokotaha falala’anga ‘Eiki Sea na’a ne talamai kiate au. Ko e takimamatá kapau te ne nofo foki he ‘aho ni ‘o fakatalatala mai ‘eku Patiseti lolotonga te ne to’o mai e 20 miliona ki tu’a he ‘aho ni pē.

‘I he uike atú ‘Eiki Sea na’e ‘i ai e, te u ‘oatu pē ki’i, ko ‘eku malanga fakalukufua pea te u ‘oatu mo e fanga ki’i fakatātā ki he me’a ko ē te ne lava ‘o to’o mai e 20 milioná ke u kamata ai ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘omai ia pea te u toki lave ‘anai ‘a e feitu’u ko ē te u fokotu’u atu ke ‘ave ki ai ‘Eiki Sea koe’uhí kae lava ke u fiemālie ki he Patiseti ko eni. Ko e nātula e Fale Aleá ‘Eiki Sea ko ‘etau ōmai ‘o tīpeiti pē ko ‘ete poupou pē ko e ‘ikai ke te poupou. Ko e ‘uhinga ia e Fale Aleá. Pea ko e ngaahi me’a ko eni te u ‘oatú ‘Eiki Sea ko e ngaahi me’a ia te ne ‘omi ki he’eku fakakaukáu ‘eku hikinima he Patiseti ko eni ‘o kapau te u ongo’i ‘oku, ‘oku ‘alu ki ai ke u fiemālie.

‘Uluaki, nau talanoa mo e motu’a, talamai he motu’á kiate au. Ko e taimi kotoa pē ‘oku hū mai fu’u kau ngāue fakapule’anga ki heni, Sea ko e kaí ia mahalo ‘oku 500 pē ia. Ko e inu kava mālohí ofi ki he manó. Pea ko ia ‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu, he na’e ‘ohake he Minisitā Pa’angá he uike kuo’osí na’a ne pehē mai ke mau ō kumi ‘a e feitu’u ko ē ‘e fakatalatala mei ai e 50 miliona. Pea ko e ‘aho ni Hou’eiki tau ...

<002>

Taimi: 1030-1035

‘Ikai tui ‘e fakasi’isi’i e palopalema ki he faito’o konatapu ka toe vahe ki ai ha pa’anga

Mo’ale Finau: ...taumu’a he kafataha, ‘oua mu’a ‘e fai ha tuputāmaki ka tau fefanongo’aki ka tau fesivisi’i he ko e me’a ia na’e tō ki lalo ‘i he Finangalo ‘o ‘Ene ‘Afio, kole ke tau sivisi’i, hono sivi’i.

‘A ia ko e fatongia ‘o kimautolu ‘Eiki Sea, ko e sivi, ko e fatongia ‘o e Hou’eiki Minisitā ko e fanongo, ‘oku nau toe fesivi’aki pē mo nautolu ‘ia kinautolu. Tahamano ‘a e kavamālohi ‘Eiki Sea ko e kai ia tahaafe pē, kapau ‘oku pehē ‘a e ki’i fo’i *resort* ko eni ‘Eiki Sea ‘i he ki’i feitu’u ko e motu, huanoa ‘a e fu’u ‘ataakai ‘o Tongatapu ni ‘Eiki Sea.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu, ke tau ‘alu ki he 20 miliona ‘o fakatalatala mai pea ‘omai leva ia ke fakakaukau’i leva kae fai ha kole ki he Minisitā Polisi ke ‘omai mu’a ha’ane palani. Sea ‘oku ou tui pē au ia ki he silini ki he *drugs*, ka ‘oku ou tui au ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e palopalema ia ‘a e silini, *its not the money*. Ka ha’u ‘a e 10 miliona ia ki ha fo’i kakai tatau, mo e ‘atamai tatau, mo ha sīpinga tatau ko e fa’o pē ‘i he kato, he ‘ikai ke hiki e *performance* ia ‘Eiki Sea ke tau hanga ‘o fakasi’isi’i e *drugs*.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘e Hou’eiki, ‘a e, kātaki pē ‘a e Hou’eiki Nōpele, ‘oku ou tui au ki he fo’i 20 miliona ‘e ma’u pē he ‘aho ni, ‘aki pē ‘a e ki’i lipooti ko ē na’e ‘omai mei he tangata’eiki ko eni, kapau ‘oku pehē, ko e fo’i *hospitality* ‘ata’atā pē ‘Eiki Sea, kau ai mo mautolu, ko au ia ‘oku 500, *hospitality*, to’o mai mo ia, tuku pē ha 100 ke ‘ai ha ki’i me’akai ke kai ‘a e kau hiko veve ‘i Ha’apai.

Ko e ‘uhingá Hou’eiki kuo pau ke tau fakahā ha me’a ‘oku makehe ke fanongo mai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘oku tau tālanga’i pea tau feilaulau ‘i loto. ‘Ikai ke u tui Sea mo Hou’eiki ke toe hiki ‘etau patiseti, ke toe tātaki ha fo’i 20 miliona. Ko e fu’u mo’ua ko eni ‘e totongi ‘e he *household* kotoa pē ‘a e pa’anga ‘e 5 mano, mo’ua, ‘api kotoa pē ‘i Tonga ni mo Ha’apai, Vava’u, 5 mano ‘oku mo’ua kia kinautolu ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea kau ki’i ‘eke fakama’ala’ala pē mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale. Sea kau ki’i ‘eke angé ki he Fakafofonga ‘ene fo’i fika ko eni he 5 mano pē ko e hā e ‘uhinga na’e hoko ai ‘a e fu’u mo’ua lahi faufaua ko ia, peseti ‘e fiha ai ko e mo’ua ki muli, peseti e fiha ai ko e mo’ua fakalotofonua. Mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku mālō pē fehu’i, ko e mo’ua ‘Eiki Sea, ko e mo’ua, ‘ikai ke u ‘i ai ha’aku te’eki ai ke u fekumi ‘e au ki hono *breakdown* pē ko e hā ‘a e mo’ua ki fē, ko e mo’ua ‘i he fonua ko eni ‘Eiki Sea...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘oku mahu’inga ke ne ‘ilo’i pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘o e mo’ua. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ne lave’i hono ‘uhinga ‘o e mo’ua, pea ‘oku tonu ke tuku ‘a e malanga noa’ia.

Mo’ale Finau: Sea ko e mo’ua ke totongi. ‘Eiki Sea, kapau te u ‘alu ‘o mo’ua ‘i falekoloa ki ha me’akai ke kai hoku fāmili, ‘oku ‘ikai ke toe ‘eke ‘a e ‘uhinga, ko e mo’ua ke totongi. Ko ‘eku fika ko eni ‘Eiki Sea, ko e ...

Fehu’i ki he tupu’anga e fu’u lahi e mo’ua.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakamolemole pē Sea. Ko ‘eke angé ki he Fakafofonga pē ko e hā e ‘uhinga na’e tupu ai e fu’u mo’ua laulau miliona ko eni. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke mea’i ‘e koe Fakafofonga ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea, ko e, ko e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...pea te u fakahoko atu ke ke mea’i ...

Mo’ale Finau: Ko e poini ‘a e motu’a ni ‘oku pehē ni ‘Eiki Sea, ko ‘eku poini ‘oku pau pē ‘oku mo’oni ‘oku ‘i ai e mo’ua na’e tātaki mei mu’a ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e nofō noa pē kakai ia e fonua ni, na’e ‘ikai ke nau faka’auha ‘enautolu ‘a Nuku’alofoa. Ko e ki’i kakai pango na’a nau fai e ngāue ko eni.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea 'oku mahino ia ki he motu'a ni, ko e poini 'oku ou 'ohake hení 'Eiki Sea, ko e taimi ko ē 'oku hū mai ai e taki 'o e 'aho, 'oku tatau pē ia kuo pau, hangē ko eni, ko 'enau me'a ko eni 'oku fai 'i he 'aho ni 'e fua ia e kanongatāmaki 'e he Pule'anga 'apongipongi, ka ko e ...

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fehu'i...

Sea Komiti Kakato: 'Io, fehu'i e Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e fehu'i pē ki he Fakafofongá kātaki 'ofa mai, hā e 'uhinga 'e totongi ai e ngaahi fāmili 'a e 5 mano. Ha e 'uhinga ha e lao, 'oku 'ai noa'ia pē?

Mo'ale Finau: Sea toe ki'i fakatokanga'i ange 'a'eku fakamalangá. Ko 'eku fika'í, ko e fakafuofua ia 'o e pa'anga 'oku owe 'e he ngaahi, 'i Tonga ni ki he mo'ua.

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku fehu'í Sea, koe'uhí 'oku taki 'o pehē 'e totongi 'e he kakai, pea 'oku ou fehu'i ai, ha e 'uhinga 'e totongi ai 'e he kakai, lao fē ia 'oku tu'utu'uni ai ke totongi 'e he kakai, ko e patiseti 'oku ne 'oatu e founga 'e fai'aki e 'ū ngāue.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea 'oku ou kole mu'a ke tuku mai mu'a 'eku miniti 'e 10, pea toki 'oange 'ene miniti 'e 10 'ana ia.

'Eiki Sea ko e poini 'a e motu'a ni 'oku pehē ni ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'e 'Eiki Minisitā ko ē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea kole pē ke ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Sea Komiti Kakato: ... feinga pē Fakafofonga 'oku ke fokotu'u e mata'ifika 'oku tali e fehu'i.

Ko e fika totonu ki he nō 'oku hā pe ia 'i he Fakamatala Patiseti.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku ou fie tokoni atu pē Sea ki he Fakafofonga koe'uhia ko e ngaahi fika 'oku ne 'ohake. 'Uluaki pē Sea ko e... tapu pea mo e Feitu'una mo e Fale 'Eiki kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Ko e 'uluaki pē ko e fakafuofua fakafo'i'ulu ko ia pē ko e fakafāmili e pa'anga mo'ua ki muli 'a e Pule'anga. 'Oku hala ia ke 'omai 'o fakahoko'aki 'a e fakakaukau ko e 'ū fika ko ē ki he nō 'a e Pule'anga 'oku 'i he *Budget Statement* ko e totonu ia. Ko e 'ū fika ia 'oku mo'oni. Kapau te mou me'a pē na'e 'osi 'oatu he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e anga ko ē tēpile 18 ha'u ai mo e 17. 'Oku 'i ai hono fakaikiiki 'a 'etau ngaahi totongi mo'ua nō mo e malava 'o totongi. 'A ia kapau te mou me'a pē ki ai ko ena kuo 'osi fika'i fakamāmani lahi tau tō ki he kato ko e *high debt distress* pē ko hono fakatonga ko e faingata'a, ka ko e tu'unga ko ē 'o e nō he 'aho ni, 'oku meimei tatau ia mo e pēseti 'e 40 'etau pa'anga fakalotofonua ngaahi koloa 'i Tonga ni. 'I he ngaahi ta'u kimu'a na'e laka ia he pēseti 'e 50. Ko hono 'ai mahino Sea 'oku lelei ange 'a e tu'unga 'o e 'aho ni he ta'u 'e 10 kimu'a.

‘Oku ou kole pē ke u tokoni atu ko e fika ko ena na’e ‘ohake ko e pa’anga ‘e 20 miliona he Takimamata. Ko e fika ‘oku mo’oni ‘oku ‘oatu he Patiseti tēpile 8 ko e pa’anga e Pule’anga fakamole ki he Takimamata ‘oku ‘ikai ke ofi ki ai. Kapau leva te ke me’a Sea ki he tēpile 13, ko e pa’anga tokoni ia ki he Takimamata. ‘Oku fu’u mama’o ‘aupito e fika ‘oku ‘omai. Sea ko e tokanga pē koe’uhī ko ‘eku fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 5 tonu mo’oni e himi ne kamata’aki ‘etau lotu he pongipongi ko eni, fai atu ‘etau feme’a’aki hā hono angatonu, ‘oua ‘e sio ta’epūlou, toki liliu ai ke tau ma’u e totonu, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, me’a mai Fakafofonga Ha’apai.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea. Sea te u ki’i lave pē au, ko e ‘uhinga ‘eku lave ‘a’aku ki he 5 mano ko e fakafuofua ia ‘o kapau ‘e totongi he *household* kotoa pē e silini ki hotau mo’ua fakalukufua, ‘ikai ke ‘uhinga ia ke to’o mei honau kato, ka manatu’i Sea ‘oku nau totongi tukuhau, na’e ‘i ai pē ki’i konga, ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku Sea he’ikai ke fakamālohi’i kinautolu ia ke nau totongi, ka ko ‘eku fakafuofua.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e fakatonutonu Sea ke ta’ofi e Fakafofonga mei he malanga ko ē, ‘ai ‘ene malanga ha me’a kehe, he ‘oku ne taki hala’i e Fale ni mo e kakai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io Fakafofonga foki mai pē ki he’etau ‘asenita.

Mo’ale Finau: ‘Io sai pē ka u foki atu, koloa pē ‘oku ou ‘oatu ‘eku fakakaukau Hou’eiki. Na’a ku ‘osi kole atu ‘anenai ke tau fefanongo’aki ko e anga eni ‘emau sio atu ki he fu’u mo’ua, ka neongo ia tau tuku ai fanongo pē kakai e fonua ki he fika ‘a e mo’ua 5 miliona ‘a e lau miliona ‘etau mo’ua.

Sea ko e ki’i konga faka’osi ko u ki’i ‘ohake heni ‘Eiki Sea te u foki ki he ako. ‘Eiki Sea ‘oku ou fiefia he ki’i e’a na’e ‘ohake he ‘Eiki Minisitā ‘aneafi fekau’aki mo e *kindergarten* ‘i he ki’i fo’i konga na’a ne pehē kuo a’u ‘o ‘i ai e mata’itohi BA ‘oku faiako he *kindy*. ‘Eiki Minisitā ko u fakamālō atu kuo liliu e *mindset* e fonua ni pea ko hono totonu ia ke pehē. Na’e totonu ke tau sio ko e ‘uhinga eni ‘Eiki Sea. Ko e *kindergarten* fanga ki’i kalasi 1 mei fuoloa hangē ia fai e siolalo ki ai ‘atu pē kau *Diploma* pē ko e ...’aho ni kuo ‘alu ia ki he BA. ‘Oku ou fakamālō ki he me’a ko eni ‘e ‘Eiki Sea.

Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou lave ‘i he ako te’eki ke fu’u mahino kiate au ‘Eiki Sea lau ko ē ‘a e Minisitā ki he sivi ko ē, fokotu’u e form 1. Ko e form 1 ko ē na’e ‘ai ke fokotu’u ‘i Pangai, ko e ‘aho na’e fokotu’u ai ko e tokotaha pē na’e ‘alu atu ki ai. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘alu pē tamaiki ia ki he ‘apiako ‘o e siasi. ‘A ia ko e me’a ke fakamahino’i pē ko e hā e fa’ahinga grade, ko e hā e fa’ahinga sivi ‘oku fai mei he kalasi 6 kae lava ke nau ‘alu ai ki he ‘apiako siasi, pē ko e fai’aki pē ‘enau ‘alu pē ‘anautolu ki he form 1 ‘a e maaka ko ia.

Ko e ki’i konga ‘e taha ‘i he health ‘Eiki Sea. Ko e ki’i me’a pē eni ia ‘Eiki Sea ‘oku ki’i hamumu ai ‘a e motu’a ni. Ko e fo’i konga ko ē ‘o e 4000. Na’e pehē foki ‘aneafi na’e ‘ikai ke fai ha fakakaukau pehē pea hangē ‘oku ki’i malohi mai ‘Eiki Sea e me’a ni ia hangē ia ‘oku ha’uha’u pē ki’i fo’i fokotu’u ia ke ‘alu ki he Kapineti. Ko e kole Hou’eiki Kapineti ka ‘asi atu pea toe kole atu ke ‘oua mu’a na’a tali e 4000 ko ē kolonitini ko ē ‘Eiki Sea ‘i tu’a. Na’e ‘i ai

foki e me'a 'i he 'aho atu. Na'e faka'ikai'i ka 'oku 'asi mai ia hangē ia 'oku 'osi ha'u pē ia ke 'alu ki he Kapineti, mahalo ko e ki'i konga ia 'oku lave ki ai he *health*.

<007>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, tulou atu

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Ikai ke mo'oni e tukuaki'i 'e totongi pa'anga 'e \$4000 'a e kakai te nau foki mai ki Tonga ni.

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...kau ki'i fakamaama atu 'a e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai 12. Ko e totongi ko ia 'o e nofo kolonitini pa'anga 'e 4 afe 'oku 'ikai ke mo'oni ia. 'Oku 'ikai ke 'oatu 'e he Pule'angá ha totongi pehē ki ha tokotaha Tonga 'oku foki mai mei tu'apule'anga. Ko e kaveinga ko ení 'oku te'eki ai ke 'omai ia ki he Tēpile 'a e Kapineti pea 'oku te'eki ai ke paasi ia 'i he Komiti ko ia 'o e ngaahi, 'oku nau ngāue ki he Ngaahi Me'a Fakavavevave mo Fakafokifā *National Emergency Management Committee*. 'Oku 'i ai e ki'i Komiti si'i pea 'oku fiamālie pē 'a e finemotuu'á ni ke fai e ki'i tālanga ko ení, ko hono vakavakai'i fakalūkufua 'o e ngaahi fakamole 'a e Pule'angá ki he tafa'aki 'o e nofo kolonitini ka 'oku te'eki ai ke fakapaasi mai 'a e ngaahi *costing* pē ko e ngaahi pa'anga ko ení ke tuku atu ki he Kapineti. 'A ia ko e tu'unga 'oku 'i ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha *charge* pa'anga 'e 4000 ki he foki mai hotau kakai Tongá mei tu'apule'angá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu mu'a ki he me'a ko eni na'e toki me'a ki ai e.. Tapu mo e Feitu'una pea tapu ki he Hou'eiki Komiti Kakatō. Ko 'eku kole pē 'aku 'Eiki Sea ki he Pule'angá ke nau 'omai e fakamatala mahinó 'oua 'e toe takatakai hake hē. Mahino ia 'oku te'eki ke totongi, ka 'oku 'i ai e fokotu'utu'u pehē pea 'oku ou tui ko e fiema'u ia ko ē 'ata kitu'a pea 'oku ou fakamālō ki he Pule 'o e Potungāue ko iá na'e faka'eke'eke mai he letiō 'oku ne fakamatala. 'Oku ne 'osi lava 'o 'omai 'a e ngaahi ngāue na'e 'osi 'i he funga tēpilé 'enau talanoa'i 'a e me'a ko iá pea 'oku mo'oni pē 'Eiki Minisitā. Kae 'oua 'e toe takai pehē mai, hangē ko ē 'oku toe ki'i vilovilo holo, ha'u hangatonu pē ke mahino 'oku te'eki ai ke *charge* 'a e 4 afe ka 'oku fai e ngāue ki ai 'a e Komiti ko ē pea 'e toki ha'u faka'osi. Kuo 'osi fakamatala mahino mai 'e he *CEO* 'o e *MEIDECC* 'a e me'a fekau'aki mo e me'a ko ení, ka 'oku ou kole pē 'e au, kae fakamālō kapau 'e 'oatu ki he Kapineti 'oku 'ikai ke tali mālō.

'Eiki Palēmia : Ke u ki'i..

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Palēmia : Sea tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Falé ni. Ko 'eku toe fai pē ki'i fakama'ala'ala atu 'a e konga ko ení. Ko e konga ko ení ko 'eku toki *aware* pē 'aku ko 'eku toki 'ilo pē 'e au he'eku sio he fo'i *email*. 'A ia ko e anga pē 'eku kolé, ko e ngāue kotoa pē 'oku tau mea'i kotoa pē, 'oku mou mea'i kotoa pe, 'oku fai ha ki'i talatalanoa 'i he feitu'u ki ha me'a te'eki ke fai ha tu'utu'uni pau. Ko e tu'utu'uni 'e fai he Kapineti. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku sai ke 'oua 'e 'ave ha me'a ki tu'a 'oku te'eki ai ke fakapapau'i. Hangē ko e ki'i me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko eni mo e Ha'apai. 'Alu ia 'o talatalanoa faikava, ki he ki'i

pa'anga 'e 5 mano, ha'u ia ke tau talanoa'i heni. 'Oku ai pē taimi 'oku tūkunga mālie ai ha me'a pea ko e taimi ia ke talamai a'í ke me'a ki ai e Hou'eikí mo e kakai e fonuá. Pea 'e si'isi'i ai 'etau, ka 'oku 'i ai pē 'eku tui 'aku ko e ki'i homo pato'o he taimi ni'ihí. 'A ia ko u kole fakamolemole atu kapau kuo fai ha homopato'a 'i he me'a ko ení ka 'oku te'eki ke fai ha tu'utu'uni ki he me'a ko iá, Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia.

Mo'ale Finau : Mālō Sea, Sea ko u kole pē ki he 'Eiki Palēmiá ke, ko e Takí 'Eiki Sea he'ikai pē ke 'i ai ha taimi ia 'e tō mai mei he Takí 'e pehē mai ko ha talatalanoa faikava. Sea, na'a ku fai 'eku *assignment* 'o fakatatau ki he mo'ua 500 milioná pea u lau e *household* 'o fai'aki 'eku vahevahé. Ko e hā hono kovi ke u tala atu kapau ko 'eku fakafuofua ē kapau 'e totongi? Ko 'ene 'osí ia. 'Oku 'ikai ha me'a fakalao ia ai 'e hala. Ko e totonu ia 'a e kakai ke nau fika'i pē ko e hā 'a e me'a 'oku nau *owe* ki he fonuá 'i he kahaú makatu'unga mei he tataki 'a e Pule'anga ko eni. Ko e poini ia 'eku fakamalangá 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea kau ki'i fakatonutonu atu pē kātaki.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Tapu pē ki he Seá kae 'uma'ā 'a e Fale 'eikí. Sea 'oku sai pē malangá ia 'ikai ko ha me'a ia 'oku, pea mo 'ete ngaahi fakafuofuá, ka 'oku mahu'inga pē ke faitotonu 'ete malangá. 'Uluakí, fakamahino ko e mo'ua ko ení ko e mo'ua fuoloa 'o toho mai ai ko ē 'o a'u ki he ta'ú ni pea 'oku totongi e *interest* 'oku te'eki ai ke totongi e konga e principal e me'á. Ko hono ua, ko hono 'ai ko ia ke vahevahe e household pea ko u tui ko e me'a ia na'e fai atu ko ia e tokanga ki ai 'anenai...

<008>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... he ko e fanongo ko ē 'a e kakai 'oku te'eki ai ke fu'u mahino lelei ka nautolu e hu'unga ko ē 'a e anga e ngāue te nau fakakaukau te nau totongi e nima manó ko e 'uhinga pē ia 'a e hoha'á Sea 'ai ke, 'ai ke faitotonu e malangá kae 'oua 'e mio'i pehe'i mo e hangē ko ē 'oku palai holo e 'a e me'a totonu. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sai pē Sea kau fakatonutonu pē au 'oku mo'oni 'aupito e Minisitā, kakai 'o e fonuá mou fanongo mai he 'ikai ke fakamālohi'i kimoutolu ke mou totongi 'a e nima mano 'a e *household* 'ikai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga. Fakafofonga mo'oni e fakatonutonu ...

Mo'ale Finau: Ko 'eku fakafuofuá ...

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku ke me'a he Fale ni me'a he me'a 'oku totonu mo mo'oni. 'Oua e taki hala'i e Falé. Me'a mai.

Mo'ale Finau: Mālō Sea, Sea ko 'ene faka'osi pē pea u fokoutua au ki lalo 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he *pandemic* ko ení 'o ako'i 'a kitautolu ke tau poto mo fakapotopoto. 'Oku ako'i 'e he virus ko eni mo hono ngaahi naunau mo hono ola 'oku totonu ke ne ako'i e Tonga

ke fakapotopoto. Sea 'i he na'e me'a e Minisitā Mo'ui fekau'aki pea mo e ala atu pē ngaahi fonua tu'umālie ia 'o to'o 'a e dozes ko ē vaccine dozes 'ave, hala e fanga ki'i fonua iiki. Pea fai e feinga feinga ke nau vahevahe taau pea 'oku mahalo 'oku afē mai e ni'ihī 'o anga'ofa mahalo 'oku tō e lotú ke nau ōmai 'o tuku mai.

Na'e me'a 'a e Sekelitali Seniale ko ē 'o e UN 'a e ki'i fo'i fakakaukau ke faka'osi 'aki 'eku ki'i talatalaifale 'Eiki Sae. Na'a ne pehē, ko e *me approach* ko 'ene lea eni ki he fu'u kakai ko eni 'a eni ko eni ne nau o mai 'o to'o, he 'ikai ke ne langa 'e ia ha fonua 'i māmani 'e lava pē ia 'o langa ka ko e *short term* lele nounou pē. Ko 'etau 'alu ko ē ki he lele lōloá 'Eiki Sea 'oku ou fakapapau'i kapau 'e 'ikai ke taau 'etau vahevahe koloa 'a e fonua ko eni he 'ikai ke tu'uloa e langa 'a e fonua ko eni kou fakapapau'i 'e au 'Eiki Sea. Kuo 'ohake heni 'Eiki Sea ko e kelesi mo e tuí ko e takafi ia 'etau ngāue. 'Eiki Sea 'oku ou talamonū atu ki he 'etau ngāue ka kou toe fokotu'u atu ko e vahevahe ta'etaa' he 'ikai ke ne langa 'e ia ha fonua. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Ha'apai. Me'a mai Tongatapu Fika 5.

Faka'amu ke 'i ai ha me'angaue ki hono sivi e faito'o konatapu

Losaline Ma'asi: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti 'oatu 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae puke mu'a 'a e faingamālie ko eni ke fai pē ha tokoni atu koe'uhí ko e ngāue 'oku tau fakahoko 'o fekau'aki pea mo e patiseti.

Sea kou fokoutua hake pē koe'uhí ke u pou pou pē ki he mahu'inga 'o e ngāue ko ia ko ē 'oku fiema'u ko ia koe'uhí ko e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonuá pea hangē foki ko e 'i ai ha taimi 'e tō mai ai 'a e 'a e Kōviti-19. Ka 'oku ou tokanga pē au koe'uhí ko e ke tokanga'i ange pē 'e he Pule'anga 'a e mahu'inga ko ia 'o e ngaahi me'angāue ke tokoni ko ia ki hono sivi 'o e faito'o konatapu mo e ngaahi palopalema ko ia ke 'i ai ha me'angāue fe'unga 'i Tonga ni.

'I kai ke ngata ai pea pehē foki Sea ki he me'atokoni 'oku hū mai mei tu'apule'angá 'oku fiema'u ia ke 'i ai ha me'angāue fe'unga ke fai 'aki hono sivi. Na'e me'a foki e Minisitā 'i he'ene *presentation*, Minisitā Pa'anga 'o ne pehē pa'anga 'e 47 miliona 'oku tānaki 'i he ta'u kotoa pē mei hono *tax* ko ia 'o e me'atokoni 'oku 'ikai mo'ui lelei. Pea ko e taha foki 'a e fatongia 'oku kau atu ki ai 'a e finemotu'a ni ki he kautaha ko ia e *Tonga Health Foundation*. Ko e fakatokanga'i 'e he finemotu'a ni 'i he 'i he fononga mai 'i he ngāue ko eni ko e ta'u kotoa pē 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku nounou 'aki e pa'anga 'e taha kilu ta'u 'e tolu 'aki e ta'u ni ta'u fakapa'anga lolotonga hono 'omai e 'inasi e Pule'anga ke fakalele 'aki 'a e fatongia ko ia 'o e *Tonga Health* koe'uhí ko e mo'ui lelei ko ia 'a e kakai 'o e fonuá ki he mahaki ko ia 'oku 'ikai ke pipihí ki he suka, toto ma'olunga pea pehē foki ki he mahaki mafu. Pea ko e kole pē ia koe'uhí ko e a'u ki he ta'u fakapa'anga ko e a'u ki he ta'u fo'ou kuo 'osi 'a e tokoni ko ia 'a 'Aositelēlia ka ko e faka'amu ia ke foki mai 'o fakapa'anga 'e he Pule'anga Tonga ka ko e kole pē mo fakatokanga pē koe'uhí kou tui pē 'e a'u ki he 'esitimetí 'e toe fai pē lave ki ai.

<009>

Taimi: 1050-1055

Losaline Ma'asi: ... Sea ko e poini hoko 'oku ou fai pē 'a e tokoni ki ai 'a e finemotu'á ni fekau'aki pē eni pea mo e lotu hūfiá mo e lotu 'aukaí. Ko e fokotu'u 'a e finemotu'á ni Sea ki

he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Pule'angá. 'E lava mu'a ke fokotu'u ha *curfew* efiāfi kotoa pē 'i Tongá ni kātoa. Houa 'e 1 he efiāfi kotoa pē ko ha taimi ia ke fakakoloa'aki 'a e loto fale kotoa pē ke fofola e fāla kae fai e tālanga pea fai hono akonekina 'etau fānaú. Ko u tui Sea ko e fokotu'u ia ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u pa'anga mole ia ai ka 'oku mahu'inga 'a 'etau fānaú nau 'i he palopalema 'oku hopo mai he taimi ni koe'uhí ko e faito'o konatapú pea pehē foki ki he to'utupú mo e ngaahi ngāue ko ia 'oku fakahoko ko ia 'i hotau fonuá ni.

Ko u fa'a lele atu 'o kau he *consultation* ko hono fokotu'utu'u 'a e ngāue koe'uhí ko e *youth policy* 'a Tongá ni 'i he Potungāue ko ia Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní ko e ngāue ia ko eni 'e toki fakahoko ia he ta'u fakapa'anga fo'ou 22/22, 22/23, 20/22, 20/23. Ka ko e anga 'eku fakakaukau ko ē mo 'eku vakai ko ē ki ai 'e fu'u tōmui 'aupito ia. 'I he tu'unga ko ē 'oku 'i ai e taimi ni ki he ngāue mai 'a e faito'o konatapú koe'uhí ko e fānaú pea mo e to'utupú pea tatau pē mo e ngaahi loto falé ia. Hangē 'oku 'i ai e ngaahi fānili 'oku hoko e faito'o konatapú ko ha ma'u'anga mo'ui. Ka ko e fokotu'u atu pē 'Eiki Palēmia na'a kau atu, 'ai mu'a ha *curfew* he efiāfi kotoa pē. Kuo tau sio tautolu ia pea tau matā 'a hono lelei ko ia e *curfew* ki Tongá ni. Si'isi'i ai e, 'a e faihiá ka ko ha faingamālie 'o e fa'ē mo e tamai ke tuku hona taimi ma'ana fānaú he efiāfi kotoa pē. Ko u tui ko e me'a mahu'inga eni ia kia kitautolu 'oku tau hoko ko e ngaahi fa'ē pea 'oku tau hoko ko e ngaahi tamai. 'Oku 'ikai ke tau faka'amu tautolu ke a'u 'etau fānaú ki ha tu'unga pehē kae 'uma'ā hotau fanga mokopuna kae 'uma'ā e kaha'ú. Na ko ha faingamālie eni, fai ai e talatalaifale 'a e fa'ē kae 'uma'ā e tamai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá: Sea lava pē ke u ki'i tokoni atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá: Tapu pea mo e Feitu'una Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Komiti Kakatō kae tuku mu'a ke u ki'i hao atu ai leva Sea. Sea kuo lolotonga fakalele *curfew* foki 'a e, 'i he taimi ni ka 'oku kamata ia he 12 ki he 5 hengihengi. Pea kapau te tau toe 'ai ha ki'i *curfew* houa 'e 1 'e fele 'a fanga ki'i, ki'i *curfew*. Sea ko u tui ko e me'a ko eni ko e me'a ia 'a e fānili. Efiāfi ui he 'e tamai mo e fa'ē 'ene ki'i fānaú fai e talatalaifale, fai ai pea mo 'enau lotu. Pea kapau 'e 'ai e *curfew* ia 'oku 'i ai e ngaahi polokalama 'a e ngaahi potungāue talavou, ngaahi siasi ko e ngaahi koló, fai ai pea mo e fakataha'anga ia 'oku fa'a lava ai ke fai 'a e fatongia ko iá. Ka ko u tui pē Sea faka'ofa'ofa e fokotu'ú ia ke 'ai ha ki'i *curfew* ka ko u, ko au Sea 'oku 'ikai ke u poupu ke 'ai ha *curfew* ke tau toe hanga 'o pule'i e fo'i taimi efiāfi ko iá 'oku 'alu holo ai e fānaú. Tau hanga 'o akonaki'i 'etau fānaú fakata'utu nautolu he taimi ko iá. Ko u tui ko e taimi lelei taha ia ke fai ai e fatongia ko ia 'a e tamai mo e fa'ē kae 'oua toe 'ai ke pule'i pehe'i tautolu ia 'i he efiāfi ni. Ko ia pē Sea e tokoní mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Losaline Ma'asi: Mālō 'aupito Sea. Mo'oni 'aupito pē me'a 'a e 'Eiki Minisitā ka ko e fakakaukau eni ia ki he tu'u lele lōloá. 'Oku 'ikai ko ha fakataimi pē. Ka 'osi e *curfew* ko iá ka 'osi e Pule'anga ko eni 'oku hokohoko atu pē ia 'i Tongá ni. Efiāfi kotoa pē houa 'e 1 ma'a e ki'i fānili, 'ikai ke 'i ai ha fu'u mole. He 'ikai ke tau lau 'etautolu ha mole ai. Ko hotau taimi mo 'etau fānaú kae 'uma'ā e to'utupú ko e taimi mahu'inga ia ke fai e talatalaifale he loto fale kotoa pē. Ko e toko fiha he taimi ni 'oku nau fanongo letiō mai ki he ngaahi hūfia mo e ngaahi lotu ko ē 'oku faí. Ka ko u tui ko e me'a ko ē ko ē 'oku ou faka'amu au ki ai efiāfi kotoa pē ko e *curfew* ko eni koe'uhí ko e ...

Taimi: 1055-1100

Losaline Ma'asi: ... Kōlona, ka ko e faka'amu 'a e finemotu'a ni ke ngāue fakataha 'a e Pule'angá fakafou he kau Taki Lotú, ko e kau Taki Lotú 'oku nau le' o lahi 'aupito he ngaahi Siasi, mo e ngaahi fāmili ke nau hanga ā 'enautolu 'o fakalele e ngaahi polokalama ko ia, ke fakakau atu ia ko'etau tokoni ia koe'uhí ko e hako tupu 'o e fonuá. 'E malava ai ke tau sio efiafi kotoa pē houa 'e taha 'ikai ke toe 'i ai ha taha 'e 'alu holo, kae fakapapau'i 'a e ngāue ko ia pea tokoni 'a e kau 'Ofisakolo, kau Pule Fakavahe, kāinga kotoa pē mo e kau Taki 'i he ngaahi koló, ka 'oku 'i ai ha fāmili pē 'oku 'i ai ha fanau 'oku 'ikai ke 'i ai ha Tamai mo ha Fa'ēé, 'oku mahu'ihga e fatongia mo e ngāue ko ia ke tokangaekina koe'uhí ko ha faingamālie eni koe'uhí ke ngāue fakataha ai 'a e Pule'anga kae 'uma'ā 'a e Siasi.

Kou lele atu ki he ngaahi *consultation* 'a e to'utupú, hono fa'ufa'u 'enau *strategy*, tatau pē pea mo e ngāue 'oku fakahoko 'e he *Tongan Family Association*, ki he ngaahi palopalema 'oku hoko ki he to'utupú, fanau, Sea, a'u ki he ta'u 10 'oku feitama, hūfanga 'i he fakatapu. 'Oku mahu'iga e ngāue ko ení ki he lotofale kotoa pē 'o Tonga ko 'etau ui ia mo e tokoni ia ke ta'ofi e faito'o konatapu, pea 'oua na'a uesia ai 'etau fanau.

'Oku ou tui ko e ngaahi poini 'oku 'ohake ko ení, ko 'etau feinga pē 'Eiki Palēmia, ke poupou atu ki he ngāue 'oku tau fai, tau faka'amu pē hangē ko e kaveinga 'o e ta'u fakapa'anga te tau hanga atu ki ai. Ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai, tau feinga'i e kelesi ke tō tu'a, pea ope atu, koe'uhí ke 'inasi ai e tokotaha kotoa pē, pea mo e lotofale kotoa pē, tau faka'amu ki ha Tonga 'oku malu, ha Tonga 'oku mo'ui lelei, ha Tonga 'oku mo'ui fakakalisitiane, 'o 'ikai 'uhinga pē ia koe'uhí ko e feinga pē koe'uhí ke hā ki tu'a, ka ko e mo'ui ia 'oku kehe. Ko 'etau faka'amu ia, me'a kotoa 'oku tau lea'aki 'oku tatau pē ia mo e me'a ko ē 'oku tau feinga ko ē ke fakakakato.

'Oku ou tui Sea ko e fokotu'u ia 'a e finemotu'a ni fekau'aki pea mo e kole pē koe'uhí ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Pule'angá, fakakau atu mu'a 'i he polokalama ko eni he'e hoko pē ia 'o tokoni, koe'uhí ko e to'utupú pea mo e fonua fakalukufua.

Sea te u hoko atu ai pē au?

Sea Komiti Kakato: 'Io..

Tokanga ke fokotu'u ha CEO 'a e Potungaue Ngoue.

Losaline Ma'asi: ... ki he, 'oku ou mahu'inga pē 'i he sekitoa ko eni 'o e ngoue. Ko u faka'amu pē koe'uhí ke 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā, pē ko 'afē ha taimi 'e fokotu'u ai mo appoint ai ha *CEO* ma'a e Potungāue Ngoue. Mei lava eni 'a e ta'u kakato 'e taha, te'eki ai ke 'i ai ha *CEO*, 'oku fiema'u e taki ia he Potungāue ke lava 'o fai e ngaahi ngāue, ngaahi fetu'utaki ki muli.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, Sea...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Minisitā ke tali e fehu'i.

Kei Fakaongoongo CEO Potungāue Ngoue ke mahino mai mei he PSC

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga, mahalo pē ‘oku tokanga e Fakafofonga he na’e ‘i ai hono ki’i taimi ‘i he Potungāue ko eni ‘Eiki Sea. Kuo ‘osi fai pē e ngāue ia ki ai, ‘oku ou kole atu ke ke ‘ai ha’o tohi fehu’i ‘o ‘eke ki he PSC, ha e me’a ‘oku tuai ai hono fai mo ‘omai e, ‘a e CEO.

Ko e motu’a ni ‘oku fakaongoongo ki ai ‘Eiki Sea, pē ko fē tu’unga ‘oku ‘i ai e PSC ‘i he taimi ni ‘Eiki Sea.

Ka ‘oku mo’oni e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai, kapau ‘e tuku pē eni pea ke toe vakai’i pē ko e ha e tu’unga ‘oku ‘i ai e Potungāue he taimi ni, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i liliu mei he founa ‘oku mau ngāue’aki ‘i he taimi ni, fai e fetongi ‘a e le’ole’o ko ē he taimi ni. ‘A ia ko e le’ole’o ia ‘oku ‘ikai ke fu’u lelei ia ki he Feitu’u na, ka ‘oku ‘osi fai hono fetongi ‘ona ki he tokotaha ke ne fai e le’ole’o, kae hokohoko atu e ngāue, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga te ke laumālie lelei pē ke tau mālōlō ...

Losaline Ma’asi: Mālō, sai ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: ...liliu mai ke hoko atu ho’o me’a, mālō, tau mālōlō.

Mālōlō 11 pongipongi.

<005>

Taimi: 1115-11120

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato kuo kamata’aki ‘a e Fale ni kae hoko atu ‘etau ngāue, ko u ‘oange e faingamālie ko eni ki he Fakafofonga Tongatapu Fika 5 me’a mai.

Losaline Ma’asi: Mālō Sea, ka u hoko atu ai pē. Ko u pē tui ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue Ngoue ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e taki ia ‘i he potungāue, ‘aki pē ‘eku vakai hifo ki he *corporate plan* ko eni ‘a e potungāue ‘i he ta’u ‘e tolu ka ko ia hoko mai, pea ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e ngaahi fatongia pau ‘o e potungāue ko e tokoni ko ia ko ē ki he kakai ‘o e fonua ki he kau ngoue pea pehē foki ki he *private sector* fiema’u ‘aupito e taki ia CEO ke fai mo ‘i ai ha CEO.

Ko e taha pē me’a ko ē na’a ku vakai ko ē ki ai ko e, ‘oku fai foki ‘a e savea fakata’u 5 ‘o e ngoue. ‘A ia ko e *agricultural survey* ia ko e savea faka’osi na’e fakahoko ia ‘i he 2015. ‘A ia na’e totonu ia ke fakahoko ‘i he ta’u kuo’osi pē ko e ta’u ni, ko ‘eku vakai hifo ko ia ko ē ki he *corporate plan* ‘oku ‘ikai ha ngāue ia ki ai. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ia Sea ‘a e *official data* ia ke base mei ai ‘a e faitu’utu’uni ko ia ko ē ‘a e potungāue kae ‘uma’ā ‘a e kau taki koe’uhí ko e kakai ‘o e fonuá.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fakamolemole pē ki he Fakafofonga, mahalo 'oku mo'oni pē 'i he'ene vakai ki he *corporate plan*, ka ko ena 'oku lolotonga fai 'a e savea 'oku 'i ai 'a e tamaiki ko ē he *IT*, kapau pē te ke fiema'u e me'a ko ia te ke ma'u pē mei he potungāue. 'A ia ko e savea ko ē fekau'aki mo e kelekele Sea mo e ngoue, taha ia he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e potungāue pea na'e 'omai ia mei he Minisitā Fonua, ka 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Minisitā Fonua pē 'oku fe'unga 'a e kelekele 'oku ngoue' i he taimi ni pē 'ikai, tu'o fiha 'ene 'ohake he Kapineta mea' i pē ia he Palēmia pea mo e Hou'eiki 'o e Fale, pea 'oku lolotonga lele 'a e savea koe'uhí ke fakakakato kotoa 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Mēmipa, ka 'e toki 'omai ko ia 'o 'oatu ke mou me'a ki ai. He 'oku 'i ai 'a e tui 'a e Minisitā Fonua fu'u lahi hono vahe 'ū 'api hono momoi e 'ū 'api kolo, pea 'oku tuku mai leva ki he, 'a e 'ū 'api tukuhau ki he 'ū 'api kolo pea 'oku tuku mai leva ki he potungāue 'oku fai leva he potungāue taimi ni 'a e savea ko ē fekau'aki mo e ngoue Sea, kae fakamolemole pē Fakafofonga kapau pē te ke toe me'a atu pē 'oku nau lolotonga 'i ai taimi ni e tamaiki mālō.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Fakafofonga.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea, mahino 'aupito ki he finemotu'a ni 'a e ngāue 'oku fakahoko he 'Eiki Minisitā pea mo e potungāue ko e 'uhinga eni ia 'a e savea ko eni ko e hā e lahi e 'eka ngoue 'i Tonga ni 'i he 2015...

<007>

Taimi: 1120-1125

Losaline Ma'asi : ... na'e fai ai e savea faka'osí *detail* ia. Hangē pē ia Sea ha savea *population census*. 'Oku 'alu mei he 'api ki he 'api 'o to'o e *sample* ko e fiema'u ia 'a e *official data* ke fai'aki e ngāue 'i he ngāue fakataha ko ia pea mo e *FAO, SPC* kae 'uma'ā foki 'a Tongá ni, Ko e fakatātā pē 'e taha.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ko e 'uhingá pē ke u tokoni atu pē ki he me'a 'a e Feitu'una, Hangē ko e me'a ko ia 'a e 2015, ko e motu'a ni foki na'a ku toki hū mai he 2019 Sea mo e ta'u kuo 'osí pē Sea. Ka ko u fakamanatu pē ki he Feitu'una, tuku mai mu'a he ko ena 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai, pē ko e hā e lahi e ngoué 'a ē na'a ku lave ki aí. He 'oku fai e tokanga 'aupito 'aupito ki he tu'unga ko ia 'oku 'i ai e me'akaí he taimí ni 'Eiki Sea, mahalo ko Vava'u 'oku mau hoha'a lahi taha ki aí 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e ki'i holo 'i Vava'u. Tu'unga e fu'u hanga 'a e kakaí ia ki he fu'u fe'auhi sipoti ko ia 'oku fai aí pea lahi e fakamolé ai. Ka 'oku mau fakatokanga'i e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ngoué 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'ene ki'i holo. Ka ko Tongá ni Sea 'oku ou kole atu mu'a ki he Fakafofongá hoko atu ki ha *issue* 'e taha koe'uhi 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Fiema'u ke fakahoko ha savea ki he lahi 'o e ngoue 'i Tonga ni

Losaline Ma'asi : Mālō Sea, ko u kole pē koe'uhí ke tuku pē mu'a ke fakamahino 'a e 'ū poini ko ia 'oku ou 'uhinga ki aí. Ko e ta'u kotoa pē 'oku fakahoko 'a e savea, hangē ko ha *baseline data* ia. Ko e hoko mai ko ē afā kuo 'osi 'ilo'i ko e hā e 'eka manioke ko e 'ufi, 'a ia ko e ngaahi ngoue pēhē. Kapau 'e hoko mai e afā 'o 'ilo 'a e maumau ko ia ko ē 'o e ngoué 'e lava leva 'o

foki 'o sio ko e hā 'a e ola ko ia ko ē, ko e hā 'a e ngoue ko ē 'oku lolotonga ngoue'i ko ē 'e he kakaí. Sea ko e ngaahi fika mahu'inga eni ia lolotonga ko eni 'etau feinga koe'uhí ke lato 'a e me'akai fakalotofonua pea 'ikai ke ngata aí hono uta ko ia ko ē ki tu'apule'angá. 'A ia ko e me'a ia 'oku mahu'inga ko ē ki he finemotu'á ni pea 'oku fiema'u ia ke fakapapau'i 'a e ngaahi fika ko íá. Mahino pē e ngaahi savea 'a e potungāué, ka ko e savea ia ko eni 'oku hangē pē ia ko e savea fakata'u 5 ko ia ko ē 'a e *population census*. Fiema'u ia ke 'ilo ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'atokoni ko ia fakalotonua.

Ko e taha, ko hono fakalele ko ia 'o e palaú. 'Oku ou fiu he kumi hifo e *corporate plan* ko eni ko ē 'a e Potungāué pē 'oku 'i ai ha'anau *mandate* ke fakalele e palaú. 'Osi e taimi ia ko ia hono fakalele 'e he Potungāué e palaú. 'Osi tuku mai ia ki he *private* sekitoá, 'osi tuku mai ia ki he kau Fakafongonga Fale Aleá ke nau fai e fo'i ngāue ko íá. 'I ai e ngaahi ngāue mahu'inga ia 'oku totonu ia ke fakahoko 'e he Potungāué koe'uhi ko e kakai e fonua. Na'a ku fiefia 'aupito he me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko ia ko ē Ngaahi Fefakatau'akí 'i he'ene pehē ko ia 'e fai e ngāue ke fokotu'u e Poate ki he *informal* sekitoá, 'o kau ai e kakai fefine, kau ai e kau ngoue, kau ai e kau toutai. Pea 'oku ou tui ko e ngāue mahu'inga eni ke fai e fengāue'aki ai, koe'uhi ko e kakai 'o e fonua mo e fiema'u ko ia ko ē ke 'i ai ha ngaahi ngāue fakapisinisi ke langa hake ai mo toe lelei ange 'enau ngaahi ma'u'anga pa'angá.

Tokanga ke fakaivia 'a e ni'ihī tauhi monumanu 'i Tonga ni

Ko e ta'u kuo 'osí na'e fai e fakahoha'a 'a e finemotu'á ni, koe'uhi ko e kau tauhi monumanú. Palopalema 'aupito 'a e me'atokoni 'a e fanga monumanú hūfanga he fakatapú. Ka 'oku ou tui 'oku fakamo'oní pē 'a e kau tauhi monumanú ia ki he palopalema ko eni, pea na'e fai e kole ki he 'Eiki Minisitā ke *subsidize* mu'a e fafangá, koe'uhi ko e me'atokoni ia ki he fanga monumanú pea ko e a'u mai ko ia ki he taimí ni 'oku kei palopalema pē, 'i he ngaahi ngāue mo e ngaahi fokotu'utu'u ko íá. Pea 'oku ou tui pē 'oku mahu'inga 'i he tafa'aki ko íá koe'uhi 'oku fai 'e he Pule'angá hono *subsidize* e iká, koe'uhi ko e ma'u me'atokoni ko ia ko ē 'a e ngaahi fāмили. Mahu'inga pē koe'uhí ke fai ha sio ki he ngaahi faingamālie ko eni, ke *subsidize* e fafangá koe'uhi ko kinautolu ko ia ko ē 'oku tauhi monumanú.

Ko e fekau'aki ko ia pea mo e ngāue ko ia koe'uhi ko hono 'omi e fanga moa, 'omi pea mo e fo'i moa hūfanga he fakatapú, 'oku ou tui ko e ngāue ko íá 'oku kei tu'unga tatau pē 'oku te'eki ai ke fai hano fakalahi koe'uhi ko e fiema'u 'a e kakai 'o e fonua, pea fakasi'isi'i ai 'a hono hū mai ko ia 'o e kakano'i manú mei mulí kae lava pē fakalotofonua 'o fai 'a e ngāue ko íá heni, ke fakasi'isi'i ai 'a e ngaahi fakamole ko íá.

Pea ko e poini faka'osí pē Sea, ki he finemotu'á ni, 'oku vaivai 'aupito 'a e fatongia hoa ngāue...

<008>

Taimi: 1125-1130

Losaline Ma'asi: ...ngāue *partnership* 'o e potungāue pea mo e kakai, ko e *service delivery* ia kou vakai ko ē ki ai 'oku vaivai, mata vaivai 'aupito 'aki pē 'eku fakakaukau Sea 'oku 'i ai e ngaahi *private* sekitoa 'oku nau ngāue ki hono uta mo *export* ko ia 'o e ngoué. 'Oku 'i ai e kau ngoue ka 'oku fiema'u ia ke fakaivia kinautolu koe'uhí kae lava 'o kake ki 'olunga 'a e 'ekonómika 'a e fonua ni pea toe lahi ange 'a hono uta ko ia ko ē 'o e fua 'o e fonua ki tu'apule'anga. Te u fakatātā 'oku mahu'inga 'aupito kapau ko e fo'i taimi ko eni anga 'a e fakakaukau 'a e finemotu'a ni ko e ko u tui ko e tāpuaki ia 'a e me'a hē 'a e 'Eiki Minisitā ko ia e Fefakatau'akí ki he tafa'aki ko eni e *trade* ke fai hano alea'i ha ngaahi māketi 'oku 'ikai

ko e 'uhinga ko e Pule'anga fakataha mo kinautolu ko ia ko ē he *private* sekitoa ke fai hano fakalelei'i mo fakaivia 'a kinautolu pea tatau pē mo e kau ngoué.

Ko e fo'i taimi ko eni mo e taimi faingata'a ko eni ko e anga pē 'eku fakakaukau mo e tokoni atu ko ē ki ai kapau ko e uta e hiná, fo'i māhina 'e fā pē nima, ono ko eni ko e tokoni lahi ia ki he *economy* pea na'e 'ikai pē ke toe 'i ai ha ngoue ia 'e toe laka hake he hiná 'ene taimi nounou ka ne 'omi e pa'anga lahi ki he fonua ni. Ko u tui au ko e taimi ni tōmui 'aupito ke toe fai ha ngāue koe'uhí ko hono uta e hiná ki tu'apule'anga koe'uhí kae tokoni 'a e potungāue ki hono fakaivia ko ia pea pehē foki ki he Minisitā ko eni e Fefakatau'aki ke ai 'a e fengāue'aki koe'uhí ko e ngaahi faingamālie ko eni ke 'inasi ai 'a e Pule'anga fakalukufua koe'uhí ko e pa'anga hū mai 'a e fonua pea 'ikai ke ngata ai koe'uhí ko e ko e ki hono fakaivia 'a e kau ngoue koe'uhí ke toe lelei ange 'enau tafa'aki ko ia faka'ekonōmika mahalo Sea te u ki'i mālōlō hē mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai e 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e CEO fo'ou 'a e Ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Sea, 'oku ou fakamālō pē ki he Fakafofonga koe'uhí ko 'ene me'a mai 'o fekau'aki mo e ngaahi 'uuni me'a 'oku ne mea'i 'o fekau'aki pea mo e palani ngāue 'a e potungāue 'Eiki Sea. Pea ko u fakamālō pē koe'uhí na'e kau ia 'i ho'o fehu'i he Feitu'una pea 'oku kei talitali e motu'a ni ki ai pē ko 'a fē nai 'e 'omai ha CEO. Pea kapau leva 'e ngāvaivai 'Eiki Sea 'a e tafa'aki e Potungāue Ngoue mahalo ko e tefito mo'oni ia 'a e fehu'i ko ē na'a ke fai na'e totonu ke ke 'eke ange ki he Fakafofonga ko ena ho tafa'aki Fika 8 he ko ia na'e kau 'i he kau pēnolo ko ē ki he CEO 'Eiki Sea.

'Osi fai atu 'eku fetu'utaki ki he PSC koe'uhí ko e hā ko ā e tu'unga 'oku 'i ai tu'o fiha eni pea 'oku 'i ai mo e ni'ihī 'oku 'osi 'i he ta'u 'a ia 'oku fakatu'utu'uni ki ai e lao 'Eiki Sea ka 'oku ongo'i 'e he motu'a ni ko e kakai ia te nau malava 'o fai e ngāue 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai ke tali ia he PSC. Pea 'oku mau kei tali pē ki ai 'Eiki Sea. Pea kapau leva 'oku ngāvaivai e 'ū me'a ko eni 'oku ke me'a ki ai, 'io he 'oku te'eki ke 'i ai ha taha ke tokanga lelei ki ai 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e palau 'i he Potungāue Ngoue

'I he tu'unga ko ia ne fai leva e ki'i fetongi Sea, fetongi leva mei he tokotaha le'ole'o 'i he taimi ni 'a e la'i tā ko ē 'oku mou me'a hifo 'oku 'asi 'i he palani 'a e potungāue ki he tokotaha 'Eiki Sea. Ka koe'uhí ko hono fakatokanga'i 'e he potungāue 'Eiki Sea na'e kau e me'a ko ia hangē ko e me'a ko ē na'a ke me'a ki ai 'o kau e palau ko e taimi ia 'o moutolu na'a mou fai e aleapau ko ia mo Siaina ke 'i ai ha kautaha palau *machinery pool* toki hū mai e motu'a ko eni me'a faingofua pē Sea na'e tonu ke to'o e 'ū mīsini 'o 'ave ki he ngaahi *community* 'o hangē ko e fakatātā'a e Fakafofonga ke fakaivia. Ka koe'uhí ko e aleapau na'e fai he 'aho 'aneafi hū mai e motu'a ki ai pea kuo pau ke muimui ki ai 'Eiki Sea he ko e talanoa fakavaha'afonua, fakapule'anga ia 'Eiki Sea. Pea mau toki fakakakato 'i he māhina kuo 'osi 'Eiki Sea talu eni mei he ta'u kuo 'osí 'a ia ko e mahino ia ko ē 'ene ngāvaivai sai ke fanongo e PSC ki ai. Kapau ne 'i heni e CEO ai te ne fakatokanga'i pea ne tokanga'i 'a e aleapau ko ia pea ke hokohoko atu ke ma'u e aleapau Sea na'a mau toki fakakakato he māhina kuo 'osí. Ko e toki lave'i ia he motu'a ni 'oku totonu ke 'i ai ha'amaui ngaahi fatongia ko e 'ave tokotaha *Senior* ke 'alu 'o

tokanga'i 'a e *machinery pool* mo ha tokotaha 'enisinia 'Eiki Sea. Pea kuo 'osi fakakakato pea 'oku lolotonga lele ai 'Eiki Sea. 'I ai e me'a na'a mau fakatokanga'i ai, 'ikai ke ai hano lipooti mai ka mautolu. Na'e 'i ai e ongo mīsini 'e ua na'e 'ave ia ki he ongo Fakafofonga pea kole ke fakafoki mai he 'oku 'ikai ke totonu e founga ngāue ko ia 'Eiki Sea.

Sea ka u 'oatu e ki'i fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ka koe'uhi pē ke tokoni ki he fehu'i 'oku 'omai he Fakafofongá fekau'aki mo e fanga moá 'Eiki Sea. Mo'oni 'aupito 'aupito. Fai homau fatongia ki hono 'ave ha me'a, me'akai mo'ui lelei ma'a e kakai e fonuá 'i he fakakaukau 'a e potungāué ko e founga ia 'Eiki Sea fo'ou 'e lava 'o tokoni ki he fonuá. 'Ave mo e vesitapolo, fai mo e ngaahi palau 'Eiki Sea 'i he ivi pē 'o e patiseti 'oku ma'u he potungāué 'Eiki Sea. Ka 'oku 'i ai pē 'a e me'a na'a mau fakatokanga'i 'Eiki Sea koe'uhí 'oku 'ikai ke fu'u tokangaekina lelei he kakaí. Mau 'osi 'oatu pē ngaahi fakakaukau, fai e ngaahi *workshop* 'o ako'i e kakai e fonuá ke nau mea'i ko e kalasi e moá 'oku 2. Moa kakano mo e moa fua'imoa 'Eiki Sea. Ko e moa kakano 'Eiki Sea ko e ki'i tauhi taimi nounou pē pea fafanga'aki pē me'akai tu'unga tatau ko ē mo e fanga moa he taimi ní. Me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá ia ko e moa fua'imoá ia. Kapau leva 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ma'u hano ivi 'i he kakai 'o e fonuá 'oku sai e moa kakano. Pea kapau 'oku 'i ai hano ivi 'ona ke, ko e moa fua'imoá 'Eiki Sea ka 'oku ki'i mamafa 'Eiki Sea.

Ki'i fakamanatu pē ki he Falé ni he 'ikai ke malava ke fe'auhi 'a e Pule'angá ia mo e ngaahi *private* sekitoa. Lahi e ngaahi potungāue 'a e ngaahi *private* sekitoa 'o a'u ki he Kosilio Ngoué 'Eiki Sea 'oku nau hū mai e totongi ko eni 'Eiki Sea. Ka koe'uhí ko e 'alu e taimi ke lahi e tātāpuni mo holo, he 'ikai ke lava 'e he motu'á ni 'Eiki Sea 'o fakapapau'i mai 'Eiki Sea ki he tu'unga ko ē 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofongá ki hono fafanga e fanga monumanu 'Eiki Sea. Ko e kongá ko ē ki hono *subsidy* 'Eiki Sea, Minisitā Pa'angá pē taha te ne lava 'o tokoni mai. Koe'uhí he 'oku 'osi tu'unga tatau 'a e Patisetí ia 'o hoa mālīe mo e tu'unga 'oku mau 'i ai 'Eiki Sea ki he ngaahi 'aitemi takitaha 'i loto he Patisetí 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai hono uta atu 'a e hina ki tu'apule'anga

'Eiki Sea 'oku 'i ai e kongá 'e taha 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá fekau'aki mo e hiná. 'Io 'oku mo'oni he 'oku ongo. Ko e me'a ia 'a e ni'ihi 'Eiki Sea 'oku nau fiema'u e hiná 'Eiki Sea ka ko e tu'unga 'oku 'i ai, 'ikai pē ke toe 'i ai ha taha ia 'oku nau fa'a fakafongá'i mai e kautaha hiná ke nau fai ha uta hina Sea. Pea ko e tu'u he taimi ní 'Eiki Sea ko 'ene holo ko ē 'a e tu'unga e hiná ko e lahi taha ia 'etau *export* 'o hangē ko ia ko e koloa 'oku 'omai kuo 'omi mei loto tataú kuo pau ke kau ia he holo hetau tu'unga pa'anga ko ē he fonuá ni fakamāmani lahí 'Eiki Sea. Fu'u matu'aki fiema'u lahi 'aupito 'aupito 'Eiki Sea ke kau 'a e *export* 'i he tu'unga, a'u ki he me'akai ko ē 'oku tonu ke 'oatu ki mulí 'Eiki Sea, fakatokanga'i ange kapau 'e 'alu 'o a'u ki ha tu'unga 'e 'ave me'akái 'e fēfē leva e kakai he fonuá ni 'Eiki Sea, ka 'oku fai e feinga 'a e motu'á ni pea mo e potungāué ki he lelei tahá 'Eiki Sea ke lava 'o fakafeau e ngaahi me'a ko ía Sea.

Sea ka u toe foki mai mu'a ki'i me'a ko eni 'oku ou manatu'i fekau'aki mo e monumanu 'Eiki Sea hūfanga he fakatapú. Ko e taimi ni 'i he fanga moá kuo 'osi 'omai e founga pea 'oku 'osi mea'i pē ia he Fakafofongá. Ko e taimi ko ē na'e fakapuna mai e fua'imoá 'o toki 'omai 'o

fakafōfoa'i 'i Tongá ni 'Eiki Sea. Taimi ni 'oku 'i ai pē misini 'oku ne tānaki pē fua'imoa ko ē 'oku ma'u 'i Tongá ni pea fai leva he 'e misini e fo'i ngāue pea toki 'ave leva 'o fai e fakafōfoa'i 'o hangē ko hono 'omai mei mulí 'Eiki Sea. Fakanounou, fakasi'isi'i ange 'a e fakamole pea tokoni ki he ivi 'o e fonuá 'Eiki Sea. Mahalo Sea ko e me'a pē te u lava 'o tali atu he taimi ní 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai e Fakafōfongá. Mālō 'Eiki Sea e ma'u taimí.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apaí.

Tokanga ki he ngaahi palani ngāue ki he faito'o konatapu

Lord Fakafanua: Fakatapu ki he Feitu'una Sea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. 'Oku ou fakamālō atu he ma'u faingamālie ko ení. Ko e me'a pē ko u fie lave ki ai Sea ko e, kau he kaveinga tefito'i kaveinga ngāue e Pule'angá 'a hono, 'a e fika 2 ngāue'aki ta'efakalao e faito'o konatapú Sea.

'I he'ene pehē te u lave fakalukufua pē ki he potungāue 'e 4 'oku 'i ai 'a e kaveinga ko ení. 'A ia ko e 'uluakí ko e Polisi, ko e Pilisoné, ko e Taumalu'i 'Ene 'Afió pea pehē foki ki he Fakamaau'angá. Koe'uhí 'oku 'osi hā mahino mai mei he Patiseti mo e vīsone ko ē Pule'angá 'oku 'i ai hono tokanga'i. Ka ko e anga pē eni 'eku poupuu atu ki he ngāue'aki hono fakafehoanaki'aki 'a e ngaahi *corporate plan* pē ko e ngaahi palani ngāue 'ū potungāue ko ení mo e pa'anga 'oku fakai'ia'i he Pule'angá mei he Patiseti. 'A ia 'oku 'osi mahino foki ko 'etau ngāue ko eni 'i Fale Alea ke tau hanga 'o sivi'ivi'i 'a e ngāue e Pule'angá ke nau taliu' mai ki he Falé. Pea 'i he'ene pehē 'oku fakahū mai e Patiseti pea mo e palani ngāue 'ū potungāue ke tau vakai pe 'oku fenāpasi 'a e ivi ko ē 'oku 'ave ki he potungāue mo e palani ko ē 'oku 'omai he potungāue.

'I he'ene pehē Sea ko u fie kamata'aki 'i he Potungāue ko eni ki he Pilisoné koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Lord Fakafanua: ... fokotu'utu'u 'oku ha 'i he palani ngāue ko ē 'a e pilisone, 'i hono vakai ko eni ki he patiseti, 'oku 'i ai e ngaahi tafa'aki 'oku fakai'ia'i pea 'oku 'i ai e ngaahi tafa'aki 'oku nounou.

Tokanga ki he founga hono ma'u 'o e faito'o konatapu

'A ia 'oku ou fie 'ohake eni Sea, koe'uhi ke mea'i pē 'e he Hou'eiki, 'oku, ko 'etau tokanga ko ē ki he faito'o konatapú 'oku 'i ai e tafa'aki 'e 3 pē 4, 'a ia ko e 'uluaki ko hono, ko e ma'u'anga ko eni pē ko e *supply* 'o e faito'o konatapu 'oku ma'u mei fē 'oku hū mai mei fē. 'I he'ene pehē 'oku 'i ai e fakamatala falala'anga ko e ngaahi faito'o konatapu ko eni 'oku uesia ai e kāinga e fonua 'oku malava pē ia 'o ngaohi fakalotofonua, 'a ia 'oku 'i ai e ngaahi *cook house* 'oku nau hanga 'o ngaohi'aki 'a e ngaahi kemikale, pehē foki ki *he class (b) drugs*, hangē ko e malisuana, 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u 'i Tonga ni 'oku nau hanga 'o ngoue'i 'a e 'akau ko eni.

‘I he’ene pehē ‘oku fai e tokanga ki he *supply* ke tau hanga ‘o ta’ofi hifo, pea ‘oku ‘i ai e ngaahi lao, pea ‘oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni ‘oku ne hanga ‘o pule’i e *supply*.

Sea ‘oku mahino mai ‘oku ‘i ai e matavaivai ‘i hono pule’i hono fakahū mai mei muli, tau fakatātā ‘aki pē ko e Kasitomu ‘i mala’e vakapuna, pea pehē foki ki he Kasitomu ‘i he ngaahi uafu. Pea ‘oku ‘osi mahino mai ko e hū mai mei muli ko e ngaahi *port of entry* pē, ‘a ia ‘oku mahino ‘oku kau ai ‘a Vava’u ko Tongatapu, pea mo Fua’amotu. Ko e fetu’u pē eni ‘e 3 ‘oku fakangofua ‘i he lao ke fakahū mai ha koloa mei muli pē hū mai ha muli ki Tonga ni tā ‘ene paasipooti ko e tokotaha eni ‘oku hū mai.

Kae kehe Sea koe’uhí ko e ngaahi tu’utu’uni fakatapatapu ko eni ‘oku hoko koe’uhí ko e Kōviti 19, mahino ia ‘oku ‘ikai ke toe hū mai ha taha ia mei he uafú, ‘ikai ke toe ‘i ai ha ngaahi folau ‘eve’eva pē ko ha ngaahi ‘iote, fa’a fou mai mei muli, ki he ngaahi tahi ko eni ‘i Tonga ni. Pea tatau pē pea mo e mala’e vakapuná ‘oku ‘ikai ke toe ngofua ke folau ‘eve’eva mai ha taha, pea ‘o kapau ‘e foki mai ha Tonga pē ko ha muli pau ke fakafou nautolu ‘i he *quarantine*, uike ‘e 3, ‘a ia ‘oku toe ki’i faingata’a ange hono fakahū mai, kae kehe Sea, ‘oku ou lave ki heni koe’uhí ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e matavaivai ‘i he tafa’aki ko eni, he ‘oku kei ‘i ai pē founa hū mai ai e ngaahi koloa ko eni ‘oku ne hanga ‘o akeake hake hono fakatupu fakalotofonua ‘a e me’a ko e faito’o konatapu.

Sea ko e tafa’aki ia ko ē ki he *supply* ‘oku fai ki ai’a e tokanga, pea ‘i he tafa’aki ‘e taha ‘oku fai e tokanga ki he *distribution* pe ko hono fakamafola atu ‘a e ngaahi faito’o konatapu, pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi tu’utu’uni pea ‘oku ‘i ai mo e ‘ū potungāue ‘oku nau tokanga ki hono fakamafola ko eni o e me’a ko eni. ‘A ia ‘oku fakatefīto ia ki he Potungāue Polisi, ‘oku nau fakatotolo pea ‘oku nau kumi e ngaahi feitu’u ko ē ‘oku ngaahi ai e ngaahi faito’o konatapu, pea ‘oku fai e ngāue fakalao ki he kakai ko eni.

Pea ‘i he kongā faka’osi ko eni ‘a e fo’i *chain* tau pehē pē ko e iku’anga eni ‘o e faito’o konatapu ‘i Tonga ni, tau ha’u mei he supply, tau ‘alu ki he *distribution* pē ko hono fakamafola e faito’o konatapu, ‘o a’ui ki he kau *user*, pē ko e ni’ihi ko eni ‘oku uesia nau hanga ‘o ngāue’i ‘aki ‘a e faito’o konatapu. ‘A ia ko e kakai eni ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga Sea, koe’uhí ‘oku maumau ‘enau mo’ui mole ‘enau ngaahi faingamālie, pea ‘oku tau sio ki he ngaahi nunu’a kovi ‘oku hoko he ngaahi fāmili ‘oku maumau koe’uhí ko e uesia ‘enau ‘atamai mo ‘enau fakakaukau lelei koe’uhí ko e faito’o konatapu.

Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ohake ai ‘a e Pilīsone ko e Taumalu’i ‘a ‘Ene ‘Afio ko e Polisi, pea mo e Fakamaau’anga koe’uhí ko e ngaahi Potungāue eni ‘oku hā pē ‘i he patiseti, ‘oku tefito ai ‘a e tokanga ki hono fakasi’isi’i, hono tufaki atu, hono ma’u, pea mo hono tila mo hono ngāue’i, ‘a e faito’o konatapu Sea.

Fokotu’u ke fakaiuia ‘a e ngāue tu’ataimi ‘a e kau ‘ofisa pilisone

Ko e Potungāue Pilīsone Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i liliu ‘i he’enau patiseti mei he patiseti ko ē ‘i he ta’u kuo ‘osi, ko e ta’u ni ‘oku ki’i hiki si’i pē ‘enau patiseti Sea, hangē pē ko ia ‘oku hā ‘i he ‘esitimeti, ka ko ‘eku fiema’u ke ‘ohake ‘a e me’a ko eni fekau’aki pea mo e vahe ko eni ‘o e ni’ihi kau sela ‘oku ‘i he, ‘oku nau tokanga’i e ni’ihi ko eni ‘oku uesia ko eni ‘i Pilīsone. Sea ‘i he patiseti lolotonga ko e *established staff* ‘oku ‘i he ‘esitimeti ‘oku ‘i ai e 5 kilu ‘oku vahe ki ai, kako ‘eku tokanga Sea koe’uhí ‘oku ha pē ia ‘i he lipooti ko ē ‘a e pilīsoné, ‘oku ‘alu pē taimi pea ‘oku ‘osi fakapapau’i mei he ‘Eiki Minisitā ki he Lao mo e tokolahi ange ni’ihi ‘oku

fakahū ki pilīsone, pea ‘oku tau pehē pē ‘oku *overcrowded* pea ‘oku fu’u tokolahi fakafuofua ki he ngaahi loki ko eni ‘oku faingamālie.

<005>

Taimi: 1140-1145

Lord Fakafanua: ...pea ‘i he’ene pehē ‘oku te’eki ke fai ha ngāue ia ke fakatokolahi ‘a e kau sela, pea ‘oku hā pē ia he lipooti ‘oku nounou ‘a e pa’anga ‘ovataimi ‘oku vahe ‘i he ‘Esitimeti. ‘A ia ‘oku ‘i he polokalama fika 1 ia. Ko e pa’anga ‘ovataimi ‘oku vahe ki he kau ngāue ko eni pilīsone ko e 52,200. Sea ‘oku fai e tokanga koe’uhí ‘oku hā pē eni he lipooti ko eni mei he pilīsone ‘enau fokotu’u fiema’u e 2 kilu ke fakaivia’i’aki e ngāue ‘ovataimi koe’uhí ‘oku fu’u tokosi’i e kau sela fakafehoanaki ki he ngāue ko ē ‘oku fiema’u ke nau fakahokó.

Sea ko e fokotu’u ‘uluaki ia pē ‘e lava ke fakaivia’i ‘a e Pilīsone ‘aki hono tānaki atu ‘a e pa’anga si’isi’i pē eni ko e 2 kilu, fakatatau ki he palani ngāue ko eni ‘oku ‘asi pē ‘i he palani ngāue ko eni ‘a e Pilīsone.

Ua ki ai Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u mei he *corporate plan*, ‘a ia ko ‘eku to’o pē eni mei he palani ‘a e potungāue ko eni ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni ‘oku tānaki atu, ka koe’uhí ko ‘etau mahu’inga’ia ‘i he ngāue ko eni ki he fakafihia’i ‘a e faito’o konatapu, ‘oku fiema’u ke tau tokanga ke tau hanga ‘o fakaivia’i ‘a e ngaahi polokalama ‘oku ‘omai ‘e he ni’ihi ‘oku nau ngāue ki ai, a’u tonu ki he ngāue ko ia mo ‘ilo taukei mo e me’a ‘oku fiema’u ke fakahū ki ai ‘a e pa’anga.

Sea ‘oku ou poupou pē, ‘oku ‘i ai e fokotu’u mei he tēpile ko eni e Hou’eiki mei he Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai, ke ‘ave ha ngaahi lau miliona ke ‘ave ki he Polisi pea mo e Pilīsone ke fakaivia’i’aki ‘a e ngāue ko eni. Sea ‘oku ou poupou pē au ki ai, ka ko e me’a pē ‘oku ou tokanga atu ki ai fiema’u ke ‘i ai ha ngaahi polokalama ngāue mo ha ngaahi tu’utu’uni ki he pa’anga ko ē ‘oku fakaivia’i mei he Fale Alea, ‘ikai ke tau tufa noa’ia pē pa’anga ‘oatu ta’e’iai ha palani ke ngāue’i e pa’anga ko ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou tui ai kapau ‘oku fokotu’u mai he Pilīsone ‘oku fiema’u e 2 kilu ki he ‘ovataimi, pea tau ‘ave 2 kilu ki he ‘ovataimi ke ‘uhinga lelei ki ai e faitu’u ‘oku ‘ave ki ai ‘a e pa’anga.

Fiema’u ke fakapotopoto koe’uhi ko e fe’amokaki ‘a e Patiseti

Sea ‘oku tau fiema’u foki ke tau fakapotopoto koe’uhí ko e fe’amokaki e Patiseti, pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fiema’u kehe ‘oku ‘ikai ko e faito’o konatapu pē ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ki he Koviti ki he ako mo e ngaahi *priority* kehekehe pē ‘oku ‘osi ‘omai he Pule’anga.

‘A ia ko e ‘uluaki pē Sea ko e ‘ovataimi. ‘Oku ou tui ‘e ma’u pē ia ‘i Falepa’anga pē ko ha faitu’u ‘oku ‘ikai ko ha fu’u pa’anga lahi e 2 kilu. Ua ki ai ‘oku fokotu’u mai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u ki he ngaahi me’alele. Ko e me’alele pē ‘e taha ‘oku ngāue ‘i Pilīsone ‘a ia ‘oku nau ngāue’aki ‘o ‘omai e ni’ihi ko eni ‘oku uesia ‘i he lao maumau’i e lao ki falemahaki pehē foki ki he Fakamaau’anga. Ko e me’alele ko eni mahalo ‘e ‘alu tu’o tolu, mahalo ko e toko 15 pē ‘e lava ‘o hao ai ‘a ia ko e kau pilīsone mo e kau sela ‘e toko tolu, ka ‘oku ‘ikai fe’unga eni mo e ngāue ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke mau mo mā’opo’opo, koe’uhí ko e me’alele ‘oku maumau pea ko hono fakalahi ko eni ‘a e ‘ū me’alele ko eni Pilīsone ‘oku nau lolotonga *hire* he taimi ni Sea. Potungāue mahu’inga ko eni ‘oku nau *hire* e me’alele ke nau ngāue’aki he ‘oku nounou ‘enau ‘ū me’alele.

Sea ko e *corporate plan* 'oku fokotu'u ai 'a e 150,000 pea 'oku fakakau mai ki ai 'a e me'alele ki he *Drug division*, ko e *Drug division* Sea 'oku hala he me'alele. Sea ko 'eku talanoa eni he me'a mo'oni 'oku 'asi pē he *corporate plan* fiema'u e pa'anga ke 'ave ke fakatau'aki ha me'alele ke ngāue'aki he kau sela nau ngāue ki he ni'ihi ko eni 'i Pilisone. Sea ko e tu'u ko eni 'a e *corporate plan* 'oku 150,000, ka 'oku tui mahalo 'e fiema'u ha 2 kilu ke tau sio eni ki ha 'ū me'alele 'e tu'uloa mo 'aonga 'e tolonga ki he kaha'u, ka 'oku 'ikai ko ha ngaahi me'alele *second hand* 'e 'omai pē 'o ngāue'i 'o maumau vave, koe'uhí ko 'etau talanoa eni ki he kau pilisone mo e ngāue ko eni e sela.

Sea te u hoko atu mei he Pilisone ki he Potungāue Polisi, koe'uhí 'oku hā pē he *corporate plan* ko ē 'o e Potungāue Polisi 'oku 'i ai e ngaahi ngāue mo e ngaahi polokalama fo'ou 'oku ne hanga 'o tokanga'i 'a e *national security* pē ko e *emergency management*. 'A ia ko e kupu 1.2 polokalama 1.2 eni 'a e Polisi Sea 'oku *allocate* pē 'oku vahe ki ai 'a e 3.4 miliona. Sea ko e 3.4 miliona ko eni 'oku fa'u kātoa ia 'i loto 'a e *response* ki he *illicit drugs* 'oku fa'o ai e fakatotolo 'oku fakahū ai. 'Oku lahi e ngaahi kaveinga lalahi Sea 'oku 'ave ki he polokalama ko eni, ka 'oku ou tokanga eni Sea ki he polokalama 2.25 Sea ko e *response* pē ko hono tokanga'i eni e faito'o konatapu, 'oku 'asi heni ko e 1.135, 'a ia ko e 1 miliona 1 kilu 3 mano 5 afe. Sea 'oku ou fiefia koe'uhí 'oku tokanga e Pule'anga ke fakaivia'i 'a e ngāue ko eni 'a e Polisi 'i he kupu 2.25 'a ia ko hono hiki'i hake...

<007>

Taimi: 1145-1150

Lord Fakafanua : ... mei he ta'u kuo 'osi na'e 5 kilu 6 mano 1 afe pē ki he 1 miliona 1 kilu 3 mano 5 afe. Sea ko u fehu'ia pē pe 'oku fe'unga nai 'a e 1 miliona ko eni ki he ngāue ko eni, 'oku tau 'ilo ko e ivi ko ia 'oku ma'u 'e he kau *dealer* 'oku toe lahiange ia he pa'anga ko ia 'oku tau 'ave ki he Polisi. Tau fakatātā pē ki he ngaahi pa'anga ko ē 'oku nau ma'u mei he *street value* pē ko hono fakatau atu 'o e faito'o konatapu tau fakatātā pē mahalo 'oku faai atu ia he 5 pē 6 miliona pē lahiange ai 'i he māhina pē ta'u Sea. Hili ko iá ko 'etau pa'anga 'oku tau hanga 'o fakaivia'i 'aki e kupu ko eni kupu ngāue 'i he Polisi ko e 1.1 miliona pē Sea. 'Oku 'ikai ke u tui au 'oku fakapotopoto, ka ko 'eku kole pē 'aku ke fakama'ala'ala pē 'oku ai ha tali mei he 'Eiki Minisitā Polisi pē 'oku fe'unga pē pa'anga ia ko eni ki he ngāue ko eni 'a e 1.1 milioná?

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea kole pē ke u tali atu pē nounou pē, 'oku 'ikai.

Lord Fakafanua: Ko ia, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'A e 1 miliona ko ia 'oku vahe'i maí.

Lord Fakafanua: Sea kapau 'oku nounou e 1.1...

'Eiki Minisitā Polisi: He na'e lahi pē 'a e fokotu'utu'ú ka ko e fakatatau pē ki he anga ko ē fetalanoa'aki mo e me'a fakapa'angá ka ko e ivi ia. Ka ko e pehē ko ē ki he fe'ungá 'oku 'ikai fe'unga ia 'Eiki Sea, mālō.

Lord Fakafanua: Sea kau foki eni ha kaveinga mahu'inga 'oku tonu ke tau hanga 'o fehu'ia 'o kapau 'oku 'ikai fe'unga 'a e 1.1 ko e hā 'a e fika mahu'inga ke mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá, kapau te tau hanga 'o paasi 'a e patiseti ko eni kuo tau 'osi tokanga ki he kaveinga mahu'inga ko eni ke 'ave e pa'anga fe'unga. Ko e hā e pa'anga 'oku fe'ungá ke me'a mai 'e he

'Eiki Minisitā Polisi ke fai ha tokanga ke pou pou atu e Hou'eiki Mēmipá ke fakaivia'i mai mei he Pule'angá.

Me'a e Minisita Pa'anga ki he ngāue mahu'inga 'oku fakahoko 'e he Kasitomu

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Seá ka u ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Nōpelé, 'Uluaki ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpelé he fakamā'opo'opo mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ko ē 'oku nau ngāue fakapatonu ki hono tau'i 'a e faito'o konatapu. Ko e tñaki atu pē ki ai 'e Hou'eiki ko e Potungāue Kasitomú ko e kau ia he mahu'inga taha ko ē he fengāue'aki ko ení. Ko ia 'oku ne malu'i ko ia hotau kau'āfonuá tatau pē 'i mala'e vakapuna mo uafu, 'o fengāue'aki pē foki pea mo e kau polisi 'i hono feinga ke malu'i hotau fonuá 'o 'ikai ko e *drugs* pē ka ko e kau ai mo e ngaahi koloa 'oku fakatapu ke hū mai ki Tongá ni.

Naunau faka'ilekitulōnika ki hono sivi 'o e faito'o konatapu

Kamata he uike kuo 'osí 'Eiki Sea, ko e koloa kotoa pē 'oku hū mai 'i uafu pea mo e mala'e vakapuná fakafo'ituitui, kau pisinisi, kuo fakaivia e Potungāué pea mou fakamolemole pē he tuai hono tukuange e utá, kuo pau ke 'a'au kātoa ia kitu'a. Pea 'oku lolotonga fai 'a e fengāue'aki mo e kau polisi ke nau tokoni mai 'o 'omai pea mo e kulī (hūfanga he fakatapu) ke vakai'i ko e lelei taha ia 'oku tau ala malavá. Pea ko u fiefia ke fakahoko atu heni na'e 'osi fai 'a e fengāue'aki pea mo e *Republic* 'o Siainá ha ta'u 'e 5 kuo 'osi, 3 pē 4 kuo 'osí 'o kole ha ngaahi naunau faka'ilekitulōnika *scan* ke 'omai pea ko e ongoongo fakafiefiá kuo kakato hono fo'u 'o e 'ū me'angāue ko ení. 'A ia 'e a'u ki he me'angāue 'oku ne lava 'o sivi 'a e koniteiná loto koniteiná.

Ko e ngāue ko eni 'oku toe, ko 'enau kumi ha taha pea 'oku lolotonga *tender* kumi ha kautaha ke nau ō mai 'o fokotu'u 'a e me'angāue ko ení 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei 'a e Pule'angá 'e lava 'o kakato 'a e ngāue ko ení ki he faka'osinga 'o e ta'ú ni.

Ko e konga ko ia ki he fakapa'anga ki hono tau'i 'o e *drugs* Sea, 'oku fai pē ia 'e he Pule'angá 'a e lahi hono vahevahe 'o fakatatau ki he palani ngāue ko eni 'a e Potungāué 'oku 'omai. Ko e Potungāue Polisi hangē ko ia na'a ku lave ki ai he'eku fakamatalá kuo 'osi tali 'a e *National Security Board* 'oku nau hanga 'o ngāue ki he ngāue ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e ngāue 'oku hoko atu ki ai ko hono 'omai 'enau fokotu'utu'u palani ki he ta'u 'e 3 ko eni ka hokó. 'A ia ko e fo'i ta'u 'e 3 ko ení 'oku te'eki ke maaui mai 'a e fokotu'utu'u ko iá. Ko e fokotu'utu'u ko iá ko e *action plan* pea mo hono pa'anga, pea 'e tokoni leva ia ki he Fale Pa'angá hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue ko ení, pea mo hono kole ha ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua kaungā'apí. Fiefia 'aupito pē 'a Nu'usila ia mo 'Aositelelia mo e ngaahi fonua 'oku tau fengāue'aki ke tokoni'i e Pule'angá...

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'i he fengāue'aki ko eni 'oku fai ki he tau'i e *drugs*. Manatu'i Hou'eiki ko e konga lahi ia ko e fou mai pē ia 'i Tonga ni 'o fou ai 'i tu'apule'anga 'oku 'ikai ke ma'u ha sēniti ia 'i Tonga ni. 'A ia 'oku, pea 'oku tu'u mateuteu pē 'a e Pule'anga ia ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kupu fekau'aki ko eni.

Konga ko eni 'i he fakame'alele 'Eiki Sea 'oku 'oku totofu katoa pē ngaahi potungāue 'a e Pule'anga. 'Oku faka'amu e motu'a ni ko e ngaahi fiema'u ko ia 'e lava ia 'o fakakakato 'i he faka'osi'osi ko eni e ta'u fakapa'anga ko eni ke fakaivia e ngaahi potungāue fakame'alele ke nau lava fakahoko lelei honau ngaahi fatongia. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Fakafanua: Mālō Sea ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhí ko e ...

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tokoni atu pē.

Lord Fakafanua: 'O kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā 'oku te'eki ai ke u a'u au ki he kongā ko ē ke ne 'omai ha'ane tali, 'Eiki Minisitā Fakamaau'anga...

'Eiki Minisitā Lao: Ko u kole pē 'a'aku pē te u lava pē 'o ki'i tokoni atu ki he me'a ko eni e Pilisone pea ke toki hoko atu pē ho'o me'á.

Lord Fakafanua: Ko ia.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mo e Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale ni. 'Eiki Sea 'oku mo'oni 'aupito pē 'a e 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'i he fokotu'u ko ē fekau'aki mo e Pilisone. 'I he taimi ni 'oku 'osi *order* e loli toni tolu 'e fā *brand new* 'a ia 'e tau mai ia mahalo he māhina ka tu'u pē ko e Siulai ka 'oku, ka 'e lava pē ia he sēniti ko ē 'i he *budget* 'o 'ai ai. Ko e me'alele 'e ua pasese 17 'oku 'omai pē kae toki kole ki Fale Pa'anga ha fakapa'anga mei he *contingency* ke fakakakato 'aki 'a e fiema'u ko ia he koe'uhí he 'oku lolotonga lele langa ko ia 'o e Pilisone 'i 'Euá ke fe'unga ki he toko 70. Taimi tatau 'oku kei tu'u e faka'osi ko ia 'o e Pilisone Fefine ki he loki 'e 40 lolotonga vaeua he taimi ni hono langá ka na'e toki, toe tukuange mai mei Fale Pa'anga e ono mano ke tokoni ki he ngāue ko ē 'a e Pilisone.

Kuo 'osi fokotu'u foki mo e toko 20 kau Sela ke nau nofotaha tokanga'i e tafa'aki ko ia ki he *drugs* pea kuo 'osi lava 'o fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga ko eni e toko 10 'e toki fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga hoko 'a e toko 10. Ko ia ke kakato e toko 20 ko ia 'a ia kuo lava leva ia 'o ko e taimi ko ē 'oku mavahe 'a e kau Sela mo ha kau pōpula ki tu'á 'oku lava pē ia 'o fai ai e lipooti pea 'oku lava 'o ma'u ai e ngaahi *drugs* pea pehē pē ki he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e 'a'ahi ki Pilisone 'oku toe ma'u pē mei ai ka kuo 'i ai e kau ngāue mavahe ki he *drugs* 'oku lolotonga ngāue ki ai e potungāue Sea mālō.

Lord Fakafanua: Sea 'oku kei toe e ngaahi *issue* ke 'ohake ka kou fakatokanga'i pē taimí Sea ke toki tuku mai ha faingamālie.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'oku 'i ai pē ho faingamālie 'Eiki Sea ka ko 'etau taimí ka tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke toloi e Falé ki he 2:00.

(Pea ne toloi Falé ki he 2:00)

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. ‘I he kamata ko ē ‘etau fakataha he ‘aho ní na’e ‘i ai e fehu’i mei he Fakafofonga Tongatapu 1 ki he ‘Eiki Palēmiá pea na’e tuku ange e faingamālie ke toki me’a mai ki he ‘isiū ko ení ‘i he’etau fakataha he 2. Ko eni ko u tuku atu e miniti ‘e 10 ‘Eiki Palēmia. Me’a mai.

Tali ‘a e ‘Eiki Palemia ki he fehu’i fekau’aki mo e Kovana Ha’apai.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki e Falé ni kae ‘atā ke u ‘oatu ha tali ki he fehu’i na’e fai mai ‘o felāve’i mo e mafai ‘i he kupu 54 mo e 55 ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá ‘o felāve’i mo e mafai ki hono fakanofu pē to’o ‘o e fakanofu ‘o e ‘Eiki Kōvana ‘i Ha’apai ‘o makatu’unga ko e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga ‘o Tongá.

‘Eiki Sea ko e tali ki ai ‘a e Pule’angá ni ‘oku fakahoko atu ia mei he kupu 23 ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá pea te u lau atu hono fakaleá. “Ngaahi me’a ‘oku tapu ke ma’u ‘e ha taha kuo mo’ua ‘i ha hia ‘i he Fakamaau’angá.” Pea te u lau atu pē ‘Eiki Sea mei he kupu 23 ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá ‘a ia ‘oku pehē kupu 23, “*E tapu ki ha taha ‘a ia koe’uhi ko ha’ane mo’ua ‘i ha hia pea hilifaki tautea ke nofo pōpula ‘o lahi hake ‘i he ta’u ‘e 2, ke ne ma’u ha tu’unga ‘i he Pule’angá pe ko e tu’unga ma’u totongi pē ha tu’unga faka’apa’apa. Pea ‘e tapu ke ne kau ‘i he filí ‘e filí ia ko ha Fakafofonga ‘o e Fale Aleá kae ‘oua kuo ne ma’u mei he Tu’i ‘a e fakamolemole fakataha mo fakahā mamafa kuo faka’atā ia mei he ngaahi tapu ne hilifaki kiate ia e ngaahi tu’utu’uni ‘o e kupu ni. Ka kuo pau ke toloi ‘a hono ngāue’aki ‘o e kupu ni tatau ai pē ha tu’unga kae ‘oua kuo ‘osi ‘a e ‘aho ‘e 42 mei he ‘aho ‘o e hilifaki tauteá. Pea ‘i he taimi ko iá kuo ‘oatu ai ha fanongonongo ko ha tangi pē ‘oatu ha ngofua ke tangi ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 42 hili ‘a e ‘aho ‘o e hilifaki tauteá kae ‘oua kuo fakahoko ‘a e tu’utu’uni ki he tangi. Pea kapau ‘oku fakata’e’aonga’i ‘a e fakahala’ia’i ‘i he tangi pē ‘oku fakasi’isi’i ‘a e tauteá ‘o ‘ikai laka hake ia ‘i he nofo pōpula ta’u ‘e 2 pea kuo pau he ‘ikai ke ngāue’aki ‘a e kupu ni.”*

‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha me’a ia ‘e uesia he kupu 54 mo e kupu 55 ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá. ‘Oku tonu pē ia pea ‘oku ‘ikai ha lao ia he Konisitūtoné mo e Lao ‘o Tongá ‘oku maumau’i he tu’utu’uni ki he hopo ko ení ‘o hangē ko e lau ‘a e Konisitūtoné ki he ‘aho ‘e 42. Pea ‘i he ‘uhinga tatau ‘oku te’eki ai a’u ‘a e tauteá ia ki he ngāue ...

<002>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Palēmia: ... pōpula, kuo fakahā mai ‘e he kupu 23 ‘o e Konisitūtone, ke tau fakahifo ai ia mei hono lakangá ko e Kōvana. Ko e Konisitūtone ‘a e Lao Pule ‘o e fonua, pea ko e tali ki he fehu’i ko eni ‘oku ‘oatu hono tali mei he kupu 23 ‘o e Konisitūtone. Pea ‘i he’ene pehē ke tau faka’apa’apa’i mu’a ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone, pea ‘oku ‘ikai ha totonu ia ke tau fai ha toe tu’utu’uni kehe mei he tu’utuuni kuo ‘osi faka’atā’ e he Konisitūtone ‘o Tonga.

‘Oku ‘i ai ‘a e faingamālie ‘o e ‘Eiki Kōvana Ha’apai, ke fakahū ha’ane tangi ki he Fakamaau’anga Tangi, he ko e Fakamaau’anga taupotu taha ia ki ha fakatonutonu fakalao ‘i ha Fakamaau’anga Lahi ‘o Tonga, pea toki aofangatuku e Fakamaa’anga Tangi, pea te tau toki pehē kuo kakato ‘a e ‘aho ‘e 42 kuo tu’utuuni ‘e he lao. ‘I he’ene pehē ‘e ‘ikai ke tau kaunoa

‘a e Fale Alea ‘i he tu’utu’uni ‘a e Pule 3, pē ko e Pule ‘Uluaki ‘a e fonua. Kole atu pē mo e Sea, ke ‘oua mu’a ‘e kaunoa ‘a e Pule 2 he ngāue ‘a e Pule 3, ka tau takitaha nofo pē mu’a ‘i hono mafai pule, ke ‘oua te tau kaunoa ‘a e Pule 2 he ngāue ‘a e Pule 3 pē Pule ‘Uluaki, pea ‘oua mu’a na’a tau talangata’a ki he Konisitūtone pē te tau feinga ke tuku fakatafa’aki ‘a e lao, kae fai ‘etau fakakaukau fakafo’ituitui pē. ‘Oku ‘i ai ‘etau lea Tonga ‘oku pehē, ‘oku tupu pē ‘etau fa’a hē ko e fehokaki ‘i he siakale.

Ko ia ai ‘Eiki Sea ke tau faka’apa’apa’i ange mu’a ‘a e Pule ‘a e Lao, *Rules of Law*, pea ‘i he’ene pehē ‘e fai pē ‘e he Pule’anga ‘enau faitu’utu’uni ‘o fakatatau mo e Lao mo e Konisitūtone ‘o Tonga.

‘Eiki Sea, ‘oku kei laumālie lelei pē mo tonu pē faitu’utu’uni ‘a e motu’a ni, pea mo e Pule’angá ‘o fakatatau mo e kupu 54, kupu 55, kupu 23 ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga. Pea ‘e ‘atā pē ha tohi fehu’i ‘e ‘omai mei ha Fakafofonga Fale Alea, Sea, kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a kehe ‘oku fiema’u ‘e ha Fakafofonga, ke u fakamatala atu ‘i hano ‘omai ha tohi fehu’i, ka tau hoko atu mu’a ‘Eiki Sea hono alea’i ‘etau fo’i Lao Fakaangaanga ko eni ki he Patiseti, fakamālō atu ‘Eiki Sea e ma’u e faingamālie, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Palēmia, ko e fehu’i eni ‘a Tongatapu 1 kuo ‘omai ‘a e tali mei he ‘Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva: ‘Eiki Sea fakamolemole...

‘Eiki Sea: Fakatapu atu.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ou fakamālō atu, tapu mo e ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fale Alea.

Fakamālō atu ‘Eiki Palēmia ‘i he ‘omai ‘a e tali pea mei he, mei ho’o tafa’aki ka ko e vakai vaivai ‘a e motu’a ni, ko e lakanga ia ko eni ko e lakanga ia na’e ‘ikai ke fili ia ‘e he Fale Alea. Ko e kole ia na’a ku fai ko e kole pē ia ke fakamahino mai, pea ‘oku ‘ikai ke fai ha fehokaki holo ia ‘i he ngaahi pule, ko e mafai ko ia ko e mafai ‘ata’atā pē ia ‘o e Palēmia ke ne fokotu’u atu ki He’ene ‘Afio ke fakanofu pē ko ene fokotu’u ke fakamālōlō’i, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ai ‘o e Fale Alea. ‘UHINGA pē ia ‘eku fakafehu’i, ka ‘oku ‘ikai ke pehē ke ‘i ai ha mafai ia ‘o e Falé ke makatu’unga ‘o pehē ‘oku ‘i ai ha fehokaki, ...

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu e Fakafofonga, fika 1 ‘o Tongatapu. Ko ia na’e ha’u ‘o ‘ai he Fale ni, kapau na’e ‘alu ange pē ia ke ma talanoa, he kapau ko ia, ‘oua ‘e ha’u ia ‘o ‘ai ‘i he Fale ko eni, Fale Alea ni. Pea ko e taha, ‘oku ‘ikai ko e toki hoko eni ha me’a pehē ‘i he fonua ni. Ko e hopo eni ‘e fiha mo e mo’ua ‘a e kau Fakafofonga he kuohili, koe hā e me’a kuo toki tu’u hake ai ke fakafehu’ia ‘a e ki’i motu’a ko eni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ‘oku ‘osi mahino ‘a e *issue* ko eni. Kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Me’a mai Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga, Lord Tu’i’āfitu)

<005>

Taimi: 1410-1415

Sea Komiti Kakato: Talitali lelei kimoutolu Hou'eiki, tau fakafeta'i pē he fakalaumālie lelei e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni. Kole mu'a ke tau hoko atu 'etau ngāue. Hoko atu e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea Fakafofonga Nōpele Ha'apai me'a mai.

Peseti 'e 90 'o kinautolu 'oku fakahu pilisone ne nau 'osi 'i pilisone pe.

Lord Fakafanua: Fakamālō atu 'Eiki Sea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ma'u faingamālie ke toe hoko atu 'eku lave ki he faito'o konatapu mo e ngaahi kupu felāve'i.

Sea 'oku ou fie fakafoki e talanoa ki he ma'u'anga faito'o konatapu a'u ki hono tufaki, pea mo e ni'ihi ko ē 'oku kau ko ē ki hono ngāue'aki. Sea ko e ma'u'anga 'oku tefito ia he ngāue 'a e Taumalu'i 'o 'Ene 'Afio, ko e Kasitomu, pehē foki ki he Polisi. Ko e tufaki mo hono fakangatanga pē ko hono tau'i mo fakasi'isi'i hono tufaki 'oku 'i he Polisi, Taumalu'i 'o 'Ene 'Afio, pea 'oku 'i ai mo e felāve'i ki ai 'a e Fefakatau'aki. Pea ko e tafā'aki ko ē ki hono ki he ni'ihi ko ē 'oku nau ngāue'aki ko e *Ministry of Justice* pē ko e Fakamaau'anga, Pilisone pea mo e ngaahi kupu taautaha pē ko e kau *NGO* 'oku nau tokanga'i e ni'ihi ko eni 'oku nau ngāue'aki 'a e faito'o konatapu.

Sea ko 'etau faka'amu koe'uhí ko e tefito'i kaveinga ngāue ko ē 'oku tukumai he Pule'anga pea 'oku mokoi ki ai 'a 'Ene 'Afio ke tau hanga 'o fakaivia'i 'a e ngaahi kupu felāve'i ko eni ke nau hanga 'o failelei honau fatongia ki he lelei taha. Ke tau fakahoko ha ngāue 'oku makehe pea toe mavahe 'o toe leleiangē mei he me'a ko eni 'oku fa'o mai, na'a tau fononga mai ki ai mei he ta'u kuo'osi.

Sea ko 'eku fie lave pē ki he Pilisone. Koe'uhí 'oku tonu ke tau fakatokanga'i 'a e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku hoko 'i hotau fonua ni. Ko e statistic ki he Pilisone Sea pēsēti 'e 90 'a e ni'ihi ko eni 'oku fakahū. Ko e kau foki, ko e foki mai ki Tolitoli ko e foki mai 'osi na'e 'osi 'i ai honau faingamālie ke liliu 'enau mo'ui, nau foki atu ki he sōsaieti toe fakahoko pē maumaulao, fakafoki mai nautolu ki he Fakamaau'anga 'o toe hū ki Pilisone. Pēsēti 'e 90 Sea, 'a ia 'oku mahino ko e pēsēti pē 'e 10 'a e ni'ihi 'oku hū fo'ou ki Pilisone. 'A ia kapau te tau hanga 'o sivi 'a e fatongia 'a e Pilisone ko ha feitu'u ke liliu ai e 'a e mo'ui 'a e tangata mei he maumau lao ko ha taha 'oku poupu ke ne tauhi e lao mo hoko ki ha taha 'oku langa fonua Sea 'oku 'ikai ke fa'a hoko e Pilisone 'e ne fatongia, he ko e fo'i pēsēti 'e 90 ko eni nau hanga 'enautolu 'o ako'i e pēsēti 'e 10 ke nau foki mai 'o hangē pē ko e ...'o kapau 'e tali he *statistic* ko e pēsēti 'e 10 pē 'oku foki ki Pilisone mahino ia 'oku fai e ngāue 'oku 'i ai e tukulolo liliu he 'ulungaanga mo'ui e kakai ko ia, ka 'oku 'ikai ke hoko e me'a ko ia Sea. Ko e 'uhinga ia 'oku fai e tokanga ki he Pilisone pea pehē foki ki he ngaahi kupu felāve'i 'oku nau hanga 'o poupu'i 'a e ngāue ke liliu mo liukava e mo'ui e kakai ko eni.

Fiema'u ke fakaivia ngaahi kupu felave'i ke tokoni ki he Polisi mo e Pilisone.

Sea ko e ngaahi kupu ko eni 'oku kau ai e ngaahi siasi, ko e kau faifekau, ko e ngaahi kupu 'oku 'ikai ke u fie lave ki ai koe'uhí 'oku pelepelengesi 'a e ni'ihi 'oku nau ngāue 'i he tafā'aki ko eni 'i hotau sosaieti Sea. 'Oku fiema'u ke 'i ai ha Patiseti makehe ke tokoni'i mo fakaivia'i e ngaahi kupu felāve'i mo poupu ki he tokoni ki he Polisi, Pilisone pehē foki ki he ni'ihi 'oku nau hanga faito'o konatapu 'i he'etau 'ātakai Sea. 'Oku mahino pē kiate au koe'uhí ko e ni'ihi

ko eni heni ko e kakai tauhi lao kitautolu 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu ngaahi me'a 'oku hoko 'i he 'ātakai 'o e ma'u'anga 'i he feitu'u ko ē 'oku ma'u'anga mei ai 'a e faito'o konatapu Sea.

Ko e *statistic* 'e taha koe'uhí ko e Pilīsone Sea, kuo hiki hake 'a e ni'ihi ko ē hū ko e ngaahi 'uhinga faka-faito'o konatapu koe'uhí ko 'e ne maumau'i ko ē 'ū lao 'oku fakahū kita he Fakamaau'anga ki he Pilīsone, 'oku 'i ai e ngaahi 'uhinga kehekehe 'e lava ke fakahū ai kita. Ka ko e pēseti 'e 48 'a ia 'oku meimei ke ...toe pē pēseti 'e 2 pea 50 'a e ni'ihi 'oku fakahū ko e tupunga mei he faito'o konatapu. 'A ia 'oku mahino ia ko e pēseti 'e 90 ko ē 'oku toutou foki meimei vaeua 'a e ni'ihi 'i Pilīsone ko e hū ko e faito'o konatapu. Sea 'oku hanga 'e he ngaahi *statistic* ko eni 'o fakahā mai e 'isiū ko eni 'oku 'ikai ko ha talanoa noa'ia pē eni, ko e me'a eni 'oku tau sio ...

<007>

Taimi: 1415-1420

Lord Fakafanua : ... totonu 'oku hoko 'i hotau sosaietí pea 'oku hā mahino mai he siteititika ko ia 'i Pilīsone. Sea ko 'eku kole pē 'aku ki he Pule'angá ke nau fakatokanga'i he 'oku hā mai eni he *corporate plan* 'oku te'eki ai ke mahino ha palani ngāue ia.

Sea, ko u fie 'omi 'a e feme'a'akí ki he peesi fika 24 'a ia ko e ngāue eni kupu 2.25 Palani Ngāue Polisi. Ngāue ki hono ta'ofi 'a e 'asi 'a e faito'o ta'efakalaó pē faito'o konatapú. Sea ko e palani ngāue ko eni pē ko e ngaahi *KPI* ki he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku tau hanga 'o fakaivia'i 'oku 'ikai ke 'asi ha me'a ia ai ke toki fakapapau'i. Sea, kuo 'osi e taimi ia e toki fakapapau'i, fiema'u ke 'i ai ha *action* pē ko ha ngāue fakahoko, ko ia 'oku ou kole fakamaatoato atu ki he Polisi fiema'u ke fakahoko 'a e me'a ko eni 'aneafi. 'Omai 'a e palani fakaivia'i 'aki 'a e pa'anga mei he Fale Aleá ki he'etau patiseti lolotongá mo e patiseti fo'ou.

Sea, ko u fie hoko atu mei he Pilīsone pea mo e Polisi. Ko u lave nounou pē heni ki he Tau Malu'i 'Ene 'Afió. Mahalo kuo 'osi mea'i pē 'e he Hou'eikí pea mo e Pule'angá ko e ngaahi founa 'oku tufaki ai 'a e faito'o konatapú. 'Oku nau ngāue'aki e *GPS* 'oku nau lī 'a e ngaahi me'a ko eni 'i tahi, pea 'oku 'osi maaka'i pē feitu'u 'oku 'i ai ka 'alu atu pē ha taha ia fāngota'i mai 'o tufaki 'i ha motu. Meimei ko e founa pē 'e lava ke ma'u ai kinautolú, ko ha fengāue'aki vāofi pea mo e ni'ihi ko eni 'i tahi, ko e kau toutai pehē foki mo e ni'ihi ko eni 'i motú. Fiema'u ke taha 'a e fonuá pea mo e kakaí, he 'oku ai 'a e 'ilo ia pea mo e taukei 'oku ngāue'aki 'e he ni'ihi 'oku nau hanga 'o tufaki 'a e me'a ko eni ko e fu'u ivi lahi ia.

Sea, ko e Kau Tau Malu'i 'Ene 'Afió 'oku fakaivia'i kinautolu 'i he patiseti 'aki 'a e pa'anga 'e 5 kilu 7 mano 5 afe 2 ngeau. Sea ko e *item* ko eni 'oku 'i he polokalama ia 'a e *Navy*, ka ko e fika ko eni 'oku ou lau atú, ko e lahi e pa'anga 'oku tau 'ave ke 'utu 'aki 'a e ngaahi vaka tau ko eni 'o e Tau Malu'i 'Ene 'Afió. 'A ia 'oku nau fakahoko e *patrol* ke fakasi'isi'i hono tufa holo 'a e faito'o konatapú 'i hotau potutahi.

Fokotu'u ke liunga ua 'a e ivi 'oku 'ave ki he Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió

Sea ko hono fakaikiiki ko eni 'a e fo'i fika ko eni, fakahā mai pē 'i he palani ngāue ko ē Tau Malu'i 'Ene 'Afió 'oku fe'unga 'a e 5 kilu tupu ko eni mo e 'aho ngāue 'e 150. Sea ka tau fakaikiiki hifo e 'aho ngāue 'e 150 ko eni. Ko e vaká 'oku 3, vahe tolu 'a e 'aho 'e 150 taki 'aho ia 'e 50 ki he vaka Sea. 'A ia mahino ia 'oku 'ikai toe lahiange 'i he māhina 'e 2 'a e ngāue 'a e ngaahi vaka ko eni ki he'etau tahi. Sea kapau 'oku 'alu 'a e vaká 'o uike 2 'i ha'ane folau 'e taha,

mahino ia ko e pa'anga ko ia 'oku tau vahe ki he Tau Malu'i 'Ene 'Afió fe'unga pē ia mo 'enau *patrol* 'e 3 'i he vaka 'i he ta'u.

Sea, 'oku tau fakafehoanaki 'a e ivi 'oku tau 'ave ke fakafepaki'i 'aki hono tufaki 'a e faito'o konatapú he koe'uhi ko e ivi ko ē 'o e ni'ihi 'oku nau fai 'a e ngāue ko ení, 'oku lahiange ia 'i he ivi 'oku tau 'ave ki he ni'ihi ko ē ke nau fakafepaki'i. Ko ia 'oku 'i ai 'a e fokotu'u Sea, 'o kapau 'e lava pē 'e ma'u mei fē, ko e Pule'angá pē te ne toki hanga 'o tuhu'i mai, ke tau liunga 2 'a e ivi 'oku tau 'ave ki he Tau Malu'i 'Ene 'Afió, ke nau fakahoko 'enau fatongia fakatatau ki he me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai. Kapau 'e hiki hake 'a e ngaahi 'aho ko eni 'e 150 ke lava ha *patrol* 'o 'aho 'e 300, mahalo na'a toe si'isi'i ai 'a e ngaahi feitu'u ko ia 'oku lava mei ai 'a e faito'o konatapú. Pea 'oku fiema'u he hā kitu'a Sea, ke mahino 'oku tau hanga 'o fakaivia'i 'a e ni'ihi ko eni ke nau fakafepaki'i, he kapau 'oku fai pē 'a e fetuku holo ko eni he 'ū 'otumotú, pea 'oku 'ilo 'e he ni'ihi ko eni 'a e ivi 'oku ma'u he *Navy*. Ko 'ene 'osi pē ki'i 'aho 'e fiha ko ē 'oku fai ai e *patrol* faiteliha nautolu...

<008>

Taimi: 1420-1425

Lord Fakafanua: ... 'i tahi Sea hono fetuku holo koe'uhí 'oku 'ikai ke ma'u e *intelligence* pē ko e 'ilo pea ko e ua ki ai 'oku 'ikai ke ma'u e ivi ke tau lava 'o pule'i 'etau ngaahi matātahi. Ko ia Sea 'oku fai e poupuu atu ki he ngāue 'oku fakahoko he Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió pea mo e fokotu'u ke fakalahi 'a e pa'anga 'utu lolo koe'uhí kae lava ke fakahoko 'enau fatongia fakatatau ki he priority pē ko e kaveinga 'oku tuku mai he patiseti Sea. Ka liunga ua liunga tolu fakafeta'i ko e pa'anga ko eni 'oku 'aonga Sea he 'oku ne hanga 'o fakasi'isi'i 'a e matavai 'oku ha'u mei ai 'a e faito'o konatapú mo e ngaahi founa 'oku ngāue'aki he ni'ihi 'oku nau hanga 'o tufaki 'i he 'otu motú. Pea 'i he taimi tatau pē Sea 'oku tokoni eni ki he ngāue 'a e Kasitómú pea ko e me'a 'e taha 'oku 'asi ko eni 'i he *corporate plan* ko ē Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió Sea 'oku 'i ai e tokoni 'a e Sōtia ki hono 'ave e ngaahi sivi pē ko e sivi ako ko eni e Potungāue Akó ko e kole pē 'a e Potungāue Akó pea 'i he taimi tatau pē 'oku tokoni e Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió ki hono 'ave 'a e fato'o mo hono fakafefolau'aki holo 'a e kau mahaki ko e kole 'a e Potungāue Mo'ui Sea.

Ka 'i he taimi tatau Sea ko e taimi ko ē 'oku kole ai e Polisi ke *rescue* pē *search* pē kumi ha taha 'oku hala ke ai ha patiseti pehē ia Sea 'e 'ave ki he Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió. Tukukehe 'enau *patrol* mo 'enau fatongia 'oku tu'utu'uni he laó ko e taimi ko ē 'oku fiema'u ai ke kumi ke fakahoko ha mo'ui 'oku 'ikai ke 'i ai ha patiseti ia ke 'utu 'aki e vaka he taimi ko ē 'oku fiema'u ai. Sea ko e kole hono ua ia ki he Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió kapau 'e loto lelei e Pule'anga ke fakalahi'i 'enau 'utú fakalahi atu mo ha patiseti ki he Vouti 'o e *Search and Rescue*. Ko 'etau mahu'inga'ia he mo'ui e tangata'i Tonga Sea 'oku vahe pa'anga ke fakahaofi'i nautolu.

Fiema'u ke fakakaukau'i e malu 'a e kau Fakamaau

Sea ko e kongā faka'osi kou fie lave atu ki ai fekau'aki ia pea mo e *Ministry of Justice* pē ko e Fakamaau'anga Sea he koe'uhí ko e mamafa 'o e peaukula ko eni 'oku hake 'i hotau fonuá hā tonu he setisitika ko ē 'oku 'omai mei he Pilisone. Fiema'u pē fakakaukau'i 'a e molumalu pē ko e safēty 'o 'etau kau Fakamaau koe'uhí kae lava ke tau'atāina totonu 'enau faifatongia mo 'enau ngaahi tu'utu'uni Sea ke nau ilifia pē ki he laó ko e 'ikai toe kau ha me'a.

Sea 'oku 'i ai e ngaahi fakalelei 'oku fiema'u ke fakahoko ki he'etau laó kuo me'a mai e 'Eiki Minisitā Lao ki ai te tau toki poupu 'aki hono fakahū mai ha ngaahi lao hili 'etau hanga 'o paasi e patiseti ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'oku fokotu'u mai ko e poupu ki he ngāue ki hono fakasi'isi'i e faito'o konatapu Sea tukukehe mo e ngaahi liliu 'oku fakahū mai mei he Pule'anga fakahū atu ia mei he Tēpile 'o e Hou'eiki Sea. Ko e poupu ki he ngāue ko eni, 'uluaki Sea tau fa'u ha pa'anga ki he kaveinga ngāue ko eni mo 'ai e me'a ko eni 'oku tau fiema'u ke fika 'uluaki ke fika 'uluaki. 'Oku 'ikai ko ha pa'anga lahi 'oku fai e kole ki ai Sea. Ko e ki'i lau kilu pē mo e nima kilu he Pilisoné, ko e tolu miliona ko ē 'oku 'i ai e taha miliona ko ē ki he faito'o konatapu he Polisi ko eni 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Polisi 'oku 'ikai ke fe'unga. 'Omai ha fika 'oku fakapotopotó ke tau tali 'i heni ke fakaivia'i kinautolu. Sea mo e 'utu 'a e Tau Malu'i 'Ene 'Afio ke nau lava 'o le'ohi 'etau ngaahi matātahi. Kapau 'e liunga ua pē liunga tolu mahalo pē na'a 'i ai ha liliu 'i he matavai 'oku ha'u mei ai 'a e faito'o konatapu Sea. Ko e ngaahi liliu ia tau faka'amu ke holo e setisitika mei he pēseti 'e 48 'oku nau hū ki Pilisone koe'uhí ko e faito'o konatapu. Ka holo hifo he ta'u fo'ou koe'uhí ko 'etau ngāue ko ē he ta'u ni kou tui 'e mokoi 'Ene 'Afio ki he ngāue lelei 'oku tau fakahoko, liliu pea 'oku makehe ia mei ha toe ngāue 'oku tau fakahoko Sea fekau'aki tonu eni pea mo e tefito'i kaveinga ngāue.

Sea 'oku lahi e ngaahi me'a fakaikiiki pē ke toki fakahū atu ki he Pule'anga ka ko e 'ū konga lalahi pē eni 'oku 'oatú fekau'aki pea mo e tefito'i kaveinga ko eni ki he faito'o konatapu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai ka ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ka kou lave'i pē Hou'eiki Pule'anga te mou fakatokanga'i lelei pē fakamaama kuo fokotu'u atu ...

<009>

Taimi: 1425-1430

Sea Komiti Kakato: ... ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá fekau'aki pea mo e taumalu'i fonua, taumalu'i 'a 'Ene 'Afio kae pehē ki he fa'unga 'o e pilisoné 'e lava ai e ngaahi fengāue'aki ko iá ke holoki 'a e tu'unga hono fe'ave'aki mo e kavahia 'a e fonuá he faito'o konatapu. 'E lava ai ke holoki ai mo e peseti 'o e kau faihia hotau kakai 'oku uesia 'i he faito'o konatapu 'i he pilisoné. Ko u tui pē 'e fakatokanga'i he Pule'angá pea mo e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'ene kole ki ha tokoni ke fai hono fakaivia 'a e ngaahi kupu ko eni e ngāue 'a e Pule'angá. Mālō.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Komiti Kakató. Tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé. Tapu mo e kaungā Fakafofonga e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua mālō 'ene fakakoloa 'oku fai ma'a kitautolu kei lākoifie hotau haú kae 'uma'ā hono falé pea mo e kakai 'o e fonuá tatau pē 'a Tongá ni mo muli.

Sea 'oku poupu mālohi 'a e tēpile ko eni ki hono fakafepaki'i 'o e faito'o konatapu. Na'e 'osi fokotu'u atu pē mei he tēpile ko eni 'i he tali folofola ke tau vahea ha pa'anga 'e 50 miliona koe'uhí ko e fatongia fakafepaki ko eni. Pea ko u fiefia ko eni kuo 'ohake he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai pea 'oku ou hangē kiate au 'oku toka ki ai e laumālie 'o e Hou'eiki Pule'angá. Ko e mahino pē Hou'eiki 'oku mou mea'i pē 'a e maumau lahi 'o e faito'o konatapu 'i hotau fonuá ni. Maumau e ngaahi fāmili kuo maumau mo e tangata pea kuo tau sio kuo fakautuutu tokolahi e fa'ahinga kuo hēhē holo he halá. Ko e ngāue ia 'a e faito'o konatapu. 'E Sea na'e

fai e talatalanoa mo e vāhengá ‘o felāve’i pea mo e maumau lahi ‘oku fai he faito’o konatapu. Pea na’a nau hanga ‘o fokotu’u mai e me’a ko ení.

Fa’u ha Lao ke fengāue’aki e Polisi mo e Sotia ki hono tau’i faito’o konatapu.

Ko e ‘uluakí ko e kole ki he Hou’eiki Pule’angá ke nau angalelei ‘o fa’u ha lao ke fengāue’aki e sotiá mo e polisi ‘i hono tau’i e faito’o konatapu. Ko u lave’i pē ngaahi taimi ko ē ‘i he pau’u ‘a e tamaiki akó. Ko ‘ene hū mai pē sotiá ko e ‘osi ia e pau’ú. ‘Oku ‘i ai e fu’u ivi ia ‘o e sotiá. Ko ‘ene pehē atu pē ko e sotia ‘oku ‘osi ‘i ai e fu’u ivi ia ai te ne lava ‘e ia ‘o ta’ofi.

Ko hono ua e me’a ‘oku, na’e fai ki ai e hoha’á Hou’eiki ‘o e Fale Aleá ‘oku ou faka’apa’apa lahi ki he Fakamaau’angá. ‘Oku ‘i ai ‘a e hoha’a mai ‘a e kainga ‘o e vāhengá koe’uhí ko e tauteá. He ‘oku nau hanga ‘o tukuaki’i ‘a e kau Fakamaau ka ‘oku ‘ikai. ‘Oku ‘osi fakamahino kia nautolu ‘oku fai pē ngāue ‘a e kau Fakamaau ‘o fakatatau mo e laó. Ko ‘enau tala e tu’utu’uní ‘e fai pē ‘o fakatatau mo e lao na’e paasi atu mei he Fale Alea ko ení. ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Penisimani Fifita: Pea ko e fokotu’ú ke tau toe vakai’i angé ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka u ki’i tokoni atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e ki’i tokoni ē Tongatapu 9. ‘Eiki Minisitā.

‘Atā ki ha memipa ke ne fa’u ha lao ‘o fakahū ki he Fale Alea ‘ikai ko e Pule’anga pe

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’una Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá. Tapu pea mo e fakataha ‘eiki ‘o e Komiti Kakató. Sea ko ‘eku fie tokoni pē ‘aku ia ki he Fakafofongá. Ko e kole ko ē ‘oku ne fai ‘i he taimi ní ke hanga he Hou’eiki Pule’angá ‘o fa’u ha lao. Pea ko ‘eku fokotu’u au Sea ‘oku ou tui ‘oku tatau kātoa pē ‘oku ‘i ai pē ‘emau totonu kātoa ‘i he Fale ni ke mau fa’u ha lao ke ‘omi ki Fale Alea ni. ‘I kai ko mautolu pē. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai ‘ene totonu pē ke ne fa’u mai ha lao fakahū ki loto ki Fale Alea. Ko ‘eku tokoní pē ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko e fatongia ia ‘o e Mēmipa Fale Alea kotoa pē ‘i he totonu faka-Konisitūtone ke fa’u ha lao ‘o fakahū mai ki he Fale ko eni. ‘Oku ‘ikai ko ha kupu kehekehe ‘o e fatongiá. Mālō.

Penisimani Fifita: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Penisimani Fifita: ‘Oku mahino pē ka ko e kole mai ‘a e kaingá ke kole ki he Pule’angá ko e, ‘oku ou ‘oatu pē fokotu’u ko e ‘omai mei he vāhengá. Pea ‘o hangē ko ení ‘oku lolotonga nofo ‘i he Fakamaau’angá mo e tauteá ka ‘oku fai, faivelenga pē kau Fakamaau ia faitotonu, ‘oku fai mo’oni honau fatongia hilifaki tautea ‘o fakatatau mo e laó. Pea ko e kole mai ke tau

toe vakai'i angé 'a e ngaahi tauteá 'oku matamata 'oku ma'ama'a. Ka ko e kole maí ke 'ai ke fekefeka. ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Penisimani Fifita: ... ke taa'i tu'o taha pē 'osi ia, poto ia, ko ene tu'u 'i he taimi ní ko e, hangē ko 'etau fakatapatui ko eni hotau kau'ā fonua ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga sai pē ke me'a mai e Minisitā Lao.

Penisimani Fifita: Faka'ofu'ofa.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhinga he ko e tautea mamafa ko ena 'oku ke toki me'a 'aki. Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao, 'osi pē pea hoko atu, toe ho'o miniti 'e 2, pea hoko mai ki Tongatapu fika 4. Mālō.

Kei mahu'inga 'aupito e tau'atāina 'a e Fakamaau'anga.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a ko ia ki he Fakamaau'anga 'oku ou tui pē 'oku totonu pē ke tuku pē ia ki he Fakamaau'anga ke tau'atāina pē, neongo 'oku 'i ai 'a e hoha'a ki he tafa'aki ko eni 'e 'Eiki Sea, ka 'e makatu'unga pē 'a e tu'utu'uni mei he ngaahi 'elemēniti ko ē 'oku 'uhinga ai 'a e hopo takitaha, pea 'oku fakafuofua mei ai 'a e tautea ko ē 'a e kau Fakamaau, 'oku mau faka'ata'atā pē ke 'oua te mau kaunoa he me'a ko ia, pea 'oku tu'utu'uni pē 'e he lao ke tau'atāina 'a e Fakamaau'anga ki he'ene tu'utu'uni.

Ko e tafa'aki ko ē ki he Lao ko ē 'o e Faito'o Konatapu, 'oku 'amanaki ke toe fai e sio ki ai, na'e 'osi fai hono fakalelei'i ka 'oku mahino pē 'oku 'ikai pē ke ongo 'a e ni'ihi ia ko eni, pea 'oku totonu ke toe fai 'a e sio ki ai, ki ha fa'ahinga tautea. Ko e faka'ali atu pē na'e kau pē foki 'a e ngaahi tautea ki he tautea mate 'i hono fakakau he fakakaukau'i 'o e tafa'aki ko ia, kae manatu'i ko e maama, 'i he taimi ni Fakamamani Lahi 'oku lahi 'aupito e feinga ko ia 'a e ngaahi fonua ke to'o e tautea mate, ka 'oku kei tu'u pē foki ia 'i he'etau lao 'a tautolu pea 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ki ai, 'oku 'i ai e fakakaukau ki he kelekele hangē ko ē ko e me'a 'a e kau Fakafofonga 'e taha 'anenai, 'oku 'i ai e ngaahi fāmili ia 'oku fai pē 'a e fefakatau'aki 'o e faito'o konatapu 'i honau 'api.

'Oku 'i ai e fakakaukau ke fai ha fakakaukau ki ha founa koe'uhi ki he, ke vakai'i 'aki 'a e fa'ahinga ko ia 'oku 'osi lava 'i he taimi ni ke tautea motu'a ko ē ho'ona 'o e 'api, ka 'oku te'eki ai pē ke mamafa fe'unga mahalo ia 'Eiki Sea. Mahalo na'a toki to'o pea toki sai ange, hei'ilo, ka ko e me'a ia ko ē te tau 'alu atu 'o a'u ki ai kapau 'e kei hoko atu pē 'a e ngaahi me'a ko eni, ko 'etau 'alu atu ia ki he tu'unga 'oku toe mālohi mo fefeka ange, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Lao, me'a mai faka'osi mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Mālō 'Eiki Minisitā Lao e fakahinohino pea mo e tāsilisili. Ne u 'osi fakatapu pē ki he Fakamaau'anga pea na'a ku kole pē ke u hūfanga atu kae fai pē ki'i fakakaukau ko eni.

Ko ene tu'u ko ē 'i he taimi ni kuo mahino eni 'a e taputapui 'o e kau'ā fonua. Kuo loka 'a e ngaahi hū'anga mai ko eni mei uafu, pehē ki he hū'anga mai ko eni 'i he ngaahi mala'e vakapuna, pea 'ikai ko ia pē ka 'oku 'ikai ke toe 'ahia hotau Pule'angá 'e he folau'eve'eva, ka 'oku kei 'asi pē 'a e faito'o konatapu, 'a ia 'oku mahino mai ia 'oku ngaahi pē ia 'i Tonga ni.

Ko e 'uhinga ia na'e fai ai 'a e fakahoha'a, tautea'i ke lahi, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ko eni ke tau ō atu tautolu 'o fiepoto ki he Fakamaau'anga, ka ko e anga eni e sio, na'a 'oku, he ko tautolu 'oku tau fa'u atu e lao 'o 'oatu ko ē ki he fakamaau'anga.

Ko ia 'oku pehē 'a e fakahoha'a mo e poupou 'a e tepile ko eni ke tau fakafepaki'i fefeka 'a e ngāue 'a e faito'o konatapu hotau Pule'anga ni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'e Tongatapu fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō e laumālie ki he ho'atāā ni, fakatapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Sea kae fai atu mu'a ha toe ki'i poupou faka'osi ki he tafa'aki ko eni, na'e 'ikai ke ma'u ha taimi 'a e motu'a ni ke fakahoko atu ia hili 'a e fakalavelave atu ko ē ke tokoni ki he Potungāue Mo'ui. Pea ko e ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Mateni Tapueluelu: ...he kongá 'o e malanga Sea te u to'o kongá lalahi atu pē kuo me'a pea kuo kapa mo kápui 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga 'a e kaveinga mahu'inga ko eni fekau'aki pea mo e faito'o konatapu, pea mahino 'oku matala 'aupito 'a e me'a 'a e 'Eiki Sea ki he ngaahi tohi fekau'aki mo e ngaahi palani.

Ka 'oku ou kole pē Sea ke u fakakakato atu e ongo ki'i tafa'aki ko eni 'e ua fekau'aki mo e faito'o konatapu. Ko e Potungāue Tāmate Afi kae pehē ki he Potungāue Kasitomu, kuo mahino 'a e Potungāue Polisi ia kuo matala 'i he me'a 'a e 'Eiki Sea kau ai pea mo e Potungāue Pilīsone, ka 'oku mahino Sea ko e taimi ko ē 'oku kole ai 'a e ngaahi potungāue ko eni ke fakaivia kinautolu ki he tafa'aki kehekehe kau ai 'a e faito'o konatapu, mahino 'oku fa'a lī ma'u pē ki 'olunga kae toki tukutukuhifo ai ki lalo, pea 'oku fai ai ko ē 'a e tui 'oku totonu Sea ke fakakaukaue ke fakaivia kinautolu 'o taau mo e ngaahi 'elia 'oku tō ki ai 'a e fakamamafa.

Peesi 9 'o e palani ko ia 'o e Potungāue Tāmate Afi, na'e ma'u faingamālie 'a e motu'a ni Sea lele atu ki muli ki he va'a tāmata afi ko ia 'a 'Aositelēlia 'o mahino ai 'oku teu'i kinautolu ia ke ako'i ke nau fai e sivi ko ē ngaahi faito'o kehekehe 'oku puke. 'A ia ko e 'oatu ko ē 'enau ngaahi loli 'oku 'osi maau ai 'a e me'asivi ia hangē pē 'enau loli 'anautolu ha ki'i *lab*, pea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he faito'o konatapu, ka 'oku kau ai e ngaahi kemikale kehekehe taimi ko ē 'oku vela ai, te nau 'ilo ko e hā e me'a totonu ke tamate'i'aki ha fa'ahinga vela 'oku hoko, he 'oku 'ikai ko e vai pē ke ngāue'aki ki he vela kotokotoa pē.

Na'e kau ai 'a e keisi kimui ni ko e kemikale na'e ma'u ia 'oku mama mei he taha 'o e ngaahi koniteina 'o e uafu, pea na'e fai leva 'a e fetu'utaki fakavavevave mai ki he Tāmate Afi ko kinautolu ne nau ō atu 'o fai 'a e ngāue ki he tafa'aki ko eni Sea. Pea 'oku hā ia 'i he'enau palani peesi 9. Ko e palani ki he sekitoa fakalotofonua mo hono fakakaukau'i 'o 'o e *community*. 'A ia 'oku pehē hono fakalea 'e Sea. " 'Oku fakakau 'a e Potungāue Tāmate Afi

mo e Me'a Fakafokifā ki he kulupu ngāue ki he 'elia tefito fika 2 'a e Pule'anga, tau'i mo faka... 'omai ange ho matasio'ata, faito'o konatapu" 'e 'Eiki Sea, pea 'i he hokohoko hifo 'o e peesi ko ia 'o a'u ki he peesi 10. 'Oku hā ai 'enau ngāue fokotu'utu'u ke tokoni ki he *community* 'i hono ako'i kinautolu fekau'aki mo e founa mo e ngaahi naunau ka 'asi 'i he *community* pē ko hoto 'api 'oku ngalingali ko e me'a ia 'oku tokoni ki hono fa'u mo haka 'o e faito'o konatapu.

Kole ke fakakau mo e Potungaue Tamate Afi he fakaivia ki hono tau'i faito'o konatapu.

'A ia ko u kole Sea ke fakakau mo e potungāue ko eni ai ko hono 'uhinga ko e lele lōloa, ko nautolu pē ia te nau sivi e ngaahi kemikale kehekehe 'o ka hoko kae vavevave mai. Ko e anga ia e fakakau makehe mei ai Sea mo Hou'eiki 'oku nau kei ma'u foki kinautolu 'a e mafai faka-polisi tatau pē eni ia mo e Pilisone nau lava 'o *detain* mo *arrest* ha taha 'i he lao ko hono 'uhinga 'oku nau kei ma'u e mafai fakapolisi. Pea ko e fakakau ia Sea 'oku ou vakai hifo ki he 'enau palani 'oku kau ai 'a e fokotu'utu'u ki he ako ko eni ko ē ki he faito'o konatapu, ka 'oku 'ikai ke u ma'u au ia ha me'a fakapa'anga pehē ai 'i he taimi 'oku fokotu'utu'u ai 'enau polokalama pa'anga ngāue 'Eiki Sea. Pea ko e 'uhinga ia hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Sea 'a e Fale Alea ke fakapapau'i ko e ngaahi palani 'oku mali mo e pa'anga.

Pea 'oku taki mai ai 'a e tokanga Sea fekau'aki mo e potungāue mahu'inga ko 'eni 'e taha ko e Potungāue Tute, Pa'anga Hūmai mo e Tute, Kasitomu, pea 'oku mahu'inga e potungāue ko eni Sea he ko nautolu 'oku nau tokanga'i 'a e *border* pē ko e ngatangata'anga fakafonua. Pea 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe neongo Sea 'oku 'ikai ke toe fai ha fefolau'aki, ka 'oku kei tu'uta mai 'a e ngaahi vaka mei muli, pea 'oku 'omi ai 'a e ngaahi koniteina ko e puha ko e koloa, ko eni ia 'a e matapā ko ē 'oku tukuaki'i ngalingali 'oku kau 'i hono ngāue'aki ki he fehū'aki 'a e faito'o kona ko 'eni. Pea 'oku ou tokanga ki ai Sea ke fakapapau'i 'oku fakaivia 'a e Potungāue Kasitomu ki he ngāue ko 'eni.

Taimi na'e to'o fatongia ai 'a e motu'a ni 'i he lakanga....

<007>

Taimi: 1440-1445

Mateni Tapueluelu: .. faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki Minisitā. Na'e fai e feinga ke fengāue'aki vāofi 'aupito e Polisi mo e Kasitomu ko hono 'uhingá ko e fakamatala ko e *intel* pē ko e fakamatalá ko e me'a 'oku matu'aki mahu'inga. Ka 'oku 'ikai ke u hanga 'o fakatokanga'i 'i he palani ngāué tukukehe ka toki tokoni mai e 'Eiki Minisitā ha tohi ai ha palani fekau'aki mo e ngāue ko eni 'a e Kasitomu he *border control*. Pea 'oku ou vakai hifo Sea ki he polokalama patiseti 'i he peesi 166 ko e 'uhingá pē ke fakamo'oni'i e poini ke fai ha tokanga ki ai. Ko e ngaahi va'a eni ko ē 'oku totonu ke fai ha tokanga ki ai he fakapa'anga makehe. 'A ko e polokalama hono *sub programme* 3 – Malu'i e Kau'āfonuá – *Border Management*. Pa'anga ko ē ki ai he ta'u kuo 'osí mo e ta'u fakapa'anga hokó fokotu'ú - 00. 'Alu hifo ai Sea ki he *Enforcement* – Tu'utu'uni 'a e Lao, ta'u fakapa'anga kuo 'osí mo e ta'u fakapa'anga hokó fokotu'u mai, - 00. 'Alu ki he Va'a Lao – *sub programme* hono 6 – *Legal* 'oku nau fale'i 'a e tafa'aki ko eni - 0. Tānaki e Fakamatala pē *Intelligence* - 00. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokangá Sea. Ke fakaivia e ngaahi tafa'aki ko eni.

Totonu ke 'i ai ha silini ki hono malu'i kau'afonua he Potungaue Kasitomu

Ko e *border control* 'oku totonu ke 'i ai ha silini ki ai, ke fakapapau'i 'oku tō e fakamamafā he tafa'aki ko ení. Neongo 'oku 'ikai ke fai ha fefolau'aki, ka 'oku hū mai e koloa, pea 'oku 'i ai e tokanga Sea, he 'oku 'i ai pē ngaahi fakamatala 'oku mau ma'u, ke fakapapau'i pea fakaivia e ngaahi vouti ko ē. *Border Management* ke 'i ai hano pa'anga. Kai ke tui mai e kakaí, kai ke u tui au 'e mokoí mai mo 'Ene 'Afio. Kapau te tau 'oatu ha fakapapau kae tu'u pehē mata'ifiká 'o fo'i- 0, tataua ia mo e faka...

'Eiki Minisitā Ako : Ki'i tokoni atu Sea kātaki. Tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ki'i tokoni atu pē he tafa'aki patisetí Sea. Hangē pē ko ia 'oku fiema'u 'e he patisetí, kapau na'e 'osi 'i ai ha patiseti he ta'u kimu'a kuo pau ke 'asi ia he tohi patisetí neongo 'o kapau 'oku 'osi *re-allocate* pē 'oku 'ave 'a e tafa'aki ia ko iá ki ha feitu'u kehe 'o tu'u ai ko eni 'a e ..0..he ko e 'uhingá kuo 'ave 'a e fo'i sino'i pa'anga ia ko iá 'o *division* kehe. Ka 'oku ou 'uhinga pē au Sea mahalo na'a 'oku sai ke toki 'oatu e *detail* Sea 'i ha'atau talanoa he patiseti he'etau 'alu faka-vouti. Ka ko e 'uhinga pē ia 'oku 'ikai ke pehē 'oku mau ta'etokanga'i, ka ko e 'uhingá pē ia he 'oku *re-allocate* pē 'oku toe 'ai ha 'u *division* fo'ou pea 'ave leva e pa'angá ki ai, ka 'oku pau pē ke 'asi 'a e pa'anga ko ē he ta'u kuohilí na'e ngāue'akí. Mao Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu : Sea 'oku ou fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā Ako 'i he tokoni ko iá. Mahino pē ia ki he motu'á ni hangē ko ení, kapau 'e 'ikai ke toe 'ave he tu'utu'uni ha pa'anga pau ia ki he ngaahi va'a pau ko ení kae fakataha'i ia ke *corporate* pea fa'iteliha leva 'a e *corporate* ko e fe feitu'u ko ia 'a 'ave ki ai e pa'angá. Ko e kolé ia ke fakapapau'i 'oku 'ave 'a e pa'angá ia patonu ki he ngaahi va'a 'oku tautonu ki he fuhu'i 'o e faito'o konatapu. Ko e 'uhingá ia Sea kae kole atu pē ke toki mai ha tokoni mai ai 'amui ange.

'Eiki Sea 'oku fai 'a e tokanga ki he tafa'aki ko ení ko hono 'uhingá, 'oku pulia hono natulá. Me'apango pē 'oku tapu ke tau fakamatala ha ngaahi 'ū me'a 'oku tau pehē 'oku pelepelengesi, ka 'oku *under current* hono angá 'e toki 'asi pē ia he taimi ko ē 'oku tui teunga kakato aí. Kuo nau pule'i 'enautolu 'a e tafa'aki ko ē, kuo hanga 'e he kau *dealer* 'o *influence* mo totongi e tafa'aki ko ē pea 'oku taimi tonu pea neongo 'oku tau pehē 'oku ki'i tōmui leka, ka 'oku mahino 'oku taki vave 'a e tokanga 'a e fonuá ki he tafa'aki ko ení ke pukepuke kei taimi. Pea 'oku mau kau 'i he poupou mālohi atu mei he tēpile ko ení 'Eiki Sea, ke fakapapau'i 'oku 'ave 'a e pa'anga ki he ngaahi 'ū 'elia ko eni. 'Ave ki he vailasi, 'ave ki he 'aisi, 'ave ki he Potungāue Toutai pea mo e Ngoué ko e 'uhinga ko e langa e *primary*...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ko e kole pē ki he Fakafofonga pē te u ki'i fehu'i ange pē ki ai. 'Oku mālie 'a e fehu'i 'a e me'a ko eni 'oku ne me'a ki aí. Mahalo 'oku ke manatu'i lelei pē Fakafofonga taimi na'a ku 'i he tēpile ko ē pea na'a ke Minisitā e Feitu'una, kau ia ha me'a na'a ku tui na'e totonu ke fai mo fai he taimi ko iá fu'u me'a ko ení 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ka koe'uhí kuo 'omi foki ia mei he, mei Loto Tatau pea kuo tau hanga kotoa ki ai 'Eiki Sea, matangaki kotoa e fofonga 'o e Fale ni ki he fatongia ko ia. 'Oku ou tokanga lahi Fakafofonga ki he me'a na'a ke me'a 'aki 'oku kei manatu'i 'oku kei tohi pē

he Miniti 'Eiki Sea te u lava pē au 'o ma'u mai 'a e ni'ihī mo e kau pisinisi 'oku ke mea'i lelei 'e tokoni ia ki he'etau ngāue ko enī. Fakanounou 'o ke mea'i lelei 'a e ni'ihī ko ia 'oku nau kau 'i he polokalama ko enī fakatu'utāmaki 'aupito. Me'a 'oku 'ikai ke tokoni mai, fai mo 'omai ki he Pule'anga ka tau ngāue ki ai 'o fai mo fakanounou pea fai mo fai ha ngāue ki he ni'ihī ko enī he 'oku ke, ke 'osi mea'i pē he Feitu'una ia e ni'ihī ko ia. Hā me'a 'oku 'ikai ke fai mo lipooti mai ai ki he Pule'anga? Pea toki tānaki atu mo e pa'anga ko ia ka tau hanga mu'a 'o puke e ni'ihī ko ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea kou tali e pou pou e 'Eiki Minisitā pea kou fie 'oatu pē ki'i fakamatala faka'osi ko enī Sea ke faka'osi 'aki e, 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni.

Ko e ta'u faka'osi ko ē na'e fua fatongia ai e motu'a ni Sea kou fie fakahoko atu pē 'e au ia. Na'e 'i ai e ni'ihī mālohi 'aupito 'i he nofó mo ma'olunga 'i he nofó hao pē ki he sekoni faka'osí. Ko 'eku toki lea 'aki enī e me'a ni Sea 'e ... mālō pē ko e ko e mavahe pē mo e hū atu 'a e *bust* atu atu 'a e va'a 'A ia ko hono mo'oni Sea he 'ikai ke tau tafoki pē 'o puke noa'ia ha ni'ihī mea'i lelei pē he 'Eiki Minisitā kuo pau ke kakato e fakamo'oni ka ko e me'a ia ke fakaivia fakapa'anga 'a kinautolu ka nau si'i fai e fakatotolo mo e ngāue. Pea 'oku pehē 'a e pou pou atu ki he kaveinga ko enī Sea 'oku 'i ai pē mo 'eku ki'i tokanga faka'osi Hou'eiki ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i faka'osi pē au tokoni pē ki he Feitu'una 'o ke mea'i e ta'u ko ia na'e hifo kotoa atu e ni'ihī ko ē fungavaka ko enī 'i he Pule'anga he 'aho ni kau ai e Minisitā Pa'anga, Minisitā Ako mo kinautolu he taimi ko ia na'a ke mea'i lelei pē Sea na'e 'osi 'i ai 'a e fakaivia ke 'oatu e 10 miliona ke tokoni ki ho'o potungāue. Pau na'e 'oatu e 10 miliona ko ia pea ke laumālie lelei na'e fai pē fu'u ngāue he taimi ko ia. Kai kehe 'Eiki Sea ko e talanoa lōloa ia ki he *issue* ko ia ka ki he 'aho ni 'Eiki Sea 'oku tau tui 'oku totonu ke fai leva ha ngāue. Tuku mai ki he Pule'anga he kuo 'omi 'a e fekau kuo folofola mai pea kou, 'oku ongo 'aupito 'aupito. Kau ai mo 'emau potungāue 'Eiki Sea 'a e *Quarantine*, totonu ke toe fakamālohia 'aupito ... Sea 'oku 'i ai pē 'a e *issue* na'a mau tokanga ki ai ke ke mea'i Fakafōfonga 'oku kei lahi pē 'a e 'ikai maau 'a homau ngaahi ngafa fatongia 'i tahí 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Faka'osi ...

Mateni Tapueluelu: Sea faka'osi atu au ia he, Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he pou pou ko ia. Sea ko e faka'osi 'oku 'i ai e tokanga e mātu'a ni ko hono 'uhingá ko e fokotu'utu'u nō 'a e Pule'anga pea te mau pou pou pē ki ai Sea kapau 'e 'uluaki fakaivia e ngaahi tafa'aki ko enī 'oku Tō 'i he Folofola he 'oku 'ikai ke pehē mai ia kuo pau ke nō 'a e Pule'anga 'oku hā enī 'i he peesi 51 'o e fakamatala patiseti, peesi 51 'o e fakamatala patiseti 'a ia 'oku mahino ai 'oku 'i ai 'a e nounou fakapa'anga, pa'anga 'e 38.1 miliona.

Ko e palani 'a e Pule'anga ki hono fakapa'anga 'a e patiseti fe'amokaki 'o e 38.1 miliona 'e kau ai 'a e kole fakalahi ki he ngaahi pa'anga tokoni mei muli hangē ko e 7 miliona mei he Pule'anga 'Aositelēlia ki hono matatali 'o e Kōviti-19 'o kapau 'e 'ikai ma'u 'a e ngaahi kole tokoni fakapa'angá 'oku fokotu'u atu leva ke kole pē ha nō ki he *IMF* 'i ha totongi ma'ama'a fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e 15 miliona pē ko e pa'anga Tonga 'e 30 miliona. 'A ia Sea 'e holo leva ai 'a e fakafuofua ko ē ki he fe'amokakí 'o pa'anga pē 'e 1.1 miliona kae toe ki'i tokoni ai 'a e pa'anga mohé.

Sea te mau pou pou pē 'o ka 'i ia ha me'a pehē. Kapau 'e 'uluaki fakapapau'i 'oku vahe 'a e pa'anga ki he ngaahi tafa'aki 'oku 'omi 'e he Tō Folofola pē 'oku toka ki ai 'amanaki 'a e

kakaí. Ko e kōviti pea mo e ‘aisí pea mo e ngaahi sekitoa langalanga hake ai ‘a e fonuá ‘e Hou’eiki pea mo e kole faka’osi pē ka nō ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Poupou ki he fokotu’u e Nopele Fika 1 ‘o Ha’apai ke ‘ave Patiseti ki he Komiti Pa’anga

Mateni Tapueluelu: ... leva Pule’angá pea kole atu ke kole mai ki he Fale Aleá ko e fokou’u faka-Fale Alea *Resolution* ‘o fakatatau pea mo e kupu 24 mo e kupu 25 e Lao ki he Pa’anga ‘a e Pule’angá. Ke fokotu’u mai ko e kole nō. Ko e anga ia ki’i me’a ‘oku fai ki ai e poupou ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi kaveinga mamafa ko ení pea ko u fokotu’u atu ‘e au Sea ‘a e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ē ‘o Ha’apai ‘oku kei tu’u. Kapau ā ‘oku tau felōtoi ke fetūkuaki pē hetau Patisetí pea ‘ave ā ki he Komiti Pa’angá ke fai ‘a e fokotu’utu’ú na’a tokoni ke fakavavevave’i ai e ngāue ‘a e Feitu’una. Ko e fokotu’u atu ia ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga poupou pea toe fakamaama e fokotu’u e me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea e Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ‘i hono tau’i e faito’o konatapú. ‘Oku ‘i ai ngaahi kupu fengāue’aki hangē ko e fokotu’u ke toe fokotu’u maí ke kau ki ai ‘a e Kasitomú ko e ‘uhingá ko e *border* pea mo e ngaahi fekaukau’aki e fetaulaki’anga e hoko’anga e fonuá mo e tāmata afí. ‘Io mo’oni ia. ‘Oku kei tu’u pē fokotu’u na’e fokotu’u ‘e Fakafofonga Nōpele Ha’apai.

Ko hono tali ‘o e ‘Esitimeti ko hono fakangofua ia pule’anga ke kumi ha founa ke fakapa’anga’aki e fe’amokaki

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Seá pea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Ko ‘eku tokanga pē au ki he, ki he fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai mei he Fakafofonga Fika 4 Sea. Ko e Patiseti ko eni ‘oku fakahū mai ki ho Falé mo e ngaahi hoha’a ko eni ‘oku ‘osi faí kuo ‘osi vakai’i ia ‘e he Pule’angá pea mo e Kapinetí pea ‘oku fenāpasi ‘aupito ia ‘a e ngaahi ‘elia ko eni ‘oku fai ki ai e hoha’á. Hangē ko e pilīsone pea pehē ki he kau polisi’i pea mo e ngaahi potungāue kehé. Pea ko e konga faka’osi ko ē ‘i he lave ko eni ki he nō ‘Eiki Sea ko e pepa ko ē ‘oku ‘omai he fō’i lao ko ē pea mo e Patisetí, ‘ikai ke toe kehekehe eni mo e ta’u kuo’osi mo e ta’u lolotongá ‘Eiki Sea.

Na’e ‘osi fokotu’u mai he Pule’angá ko ‘etau Patiseti ko eni ‘oku ‘i ai e fe’amokaki ko e 60 miliona. Pea ke tali ‘e he Falé ko e founa eni ‘e fakapa’anga ‘aki e 60 miliona ko iá ka fiema’u. Na’a ku fakahoko mahino ‘aupito pē ia. ‘Uluakí ‘e ‘i ai e nō. Ko hono uá ‘e *issue* e pōnite pea ko hono tolú ‘e ngāue’aki ‘e he Pule’angá e pa’anga talifaki ‘a e fonuá. Pea kapau ‘e hoko ‘a e lele ko ē ‘a e Pule’angá he ta’u ko iá ‘oku ‘ikai ke fiema’u ha, ke fakahoko e ngaahi *option* kātoa ko eni, ‘ikai pē ke fakahoko ia ‘o hangē ko ē na’a ku lipooti atu ‘i he ‘uluaki ‘i he uike kuo’osi ‘Eiki Sea ‘a e anga ko ē tu’unga ‘o e ‘aho ní. Na’e ‘ikai ke toe fiema’u he na’e ‘i ai e pa’anga tokoni mei he Pangikē ‘a Māmani na’e fakafuofua ki he pa’anga ‘e 69 miliona. 69 miliona ko iá na’e to’o ai he Pule’angá e 30 miliona ‘oku kau ia hono fakapa’anga ‘o e ‘Esitimeti ko eni 21/22. Pea ko e toe leva mei ai ‘Eiki Sea ko e 38 miliona.

Ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ‘oku ‘osi ‘omai ai pē mo e *option* ‘e 3 ka ‘oku fakamu’omu’a kuo pau ke feinga ‘a e Pule’angá ke kole ha tokoni fakapa’anga ki hotau ngaahi hoa ngāué. ‘A

ia ko 'etau tali pē lao ko eni ki he 'Esitimetí 'Eiki Sea ko hono fakangofua mai ia he Pule'angá ka fiema'u kuo pau ke nau ngāue'aki 'a e ngaahi *option* ko eni kuo 'osi fakahoko atú. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga. Mahino lelei 'aupito e anga e me'a 'oku fai ai e feme'a'akí. Ko e tali e lao ko eni e ta'u fakapa'angá 'e lava 'o kumi ai e me'a 'oku fai ai e 'uhinga 'o e fokotu'u e Hou'eiki Fakafofonga. Mālō 'aupito. Me'a mai Tongatapu Fika 1 ...

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Sea ...

Sea Komiti Kakato: Pea tuku ki he 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1 'oku vave pē 'etau taimí. Me'a mai.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una Sea. Tapu ki he Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e toenga 'a e kau Fakafofongá. Sea 'oku, 'e ngali lōloa 'eku ki'i fakamalanga ko eni ka ko 'eku faka'amú ko 'ene hili pē ia 'oku 'i ai e ki'i ma'ala'ala mo e mahino ka tau 'ai e fakamatala Patiseti 'a e Minisitā Pa'angá.

Sea ko e potufofolofoa na'e fai hono huluhulu mo tataki 'aki kitautolu he pongipongí ní. 'Oku ou 'ilo 'oku fenāpasi totonu ia mo e tu'unga 'oku tau 'i aí. 'Oku 'i ai e lao koulá pea ko e fehu'i na'e 'eke pē ko fē kau ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Siaosi Pohiva: ...kaungā'api, pea talanoa fakatātā ai ki he samaletane lelei.

Sea, na'e tā 'a e motu'a ko eni 'o kafo, kaiha'asi, Sea 'oku kafo e fonua, ko e ngaahi faka'ilonga 'o e kafo ko e *budget deficit*, fe'amokaki 'i he ta'u kuo 'osi toe kafo 'i he ta'u ni. Ko e nō 'oku hikihi 'oku kafo e fonua. Ko e mahu'inga e koloa 'oku hikihi, 'oku kafo e fonua. Ko e pa'anga mohe mālō mo e tokoni mei he *World Bank* ke ki'i lele'i ai, ka 'oku kafo e fonua. Ko e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga 'oku kafo e fonua. Pea 'oku ou manavasi'i na'a 'oku tau hangē ko e livaite motu'a Faifekau Siu, 'o tau laka fakalaka, pea mei he kafo ko eni Sea.

'Eiki Minisitā ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'e lava pē ke u ki'i tokoni atu Sea. Sea kole atu ha ki'i faingamālie ke u ki'i tokoni.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni.

Siaosi Pohiva: Te'eki ai ke u tali 'e au e tokoni ko ē Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tali ia 'e he Sea. Fakatonutonu Sea.

Siaosi Pohiva: Sea ko hoku faingamālie eni ke u malanga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e tu’utu’uni hotau Fale ni ka fakatonutonu pea kātaki ‘o me’a ki lalo.

Siaosi Pohiva: ‘Oku kafo ‘a e fonua Sea.

Sea Komiti Kakato: Ongō Fakafofonga ‘oku te’eki ai ke u tali ‘a e tokoni, mo e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘oku fokoutua pē ‘a e motu’a ni ‘i lalo pē au fanongo ki hono toutou ‘ohake koe’uhí ko e *budget deficit* ‘oku tau lolotonga lele ai, na’e talu ‘etau lele mai ‘i he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi, na’e nga’unu’unu pē ngāue ia pea ‘oku kei lava pē mo e tanu hala mo e ‘ū me’a kātoa ko ia Sea, lele ‘o a’u ki he ‘aho ni, te’eki ai ke holo ‘a e Pule’anga ia. ‘Oku fai pē ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku tokoni ko hono ‘uhingá ke fakalato mo fakakakato e ngaahi fiema’u. ‘Oku ou kole atu Sea, tuku mu’a e ‘ai e fa’ahinga fakamalanga ko eni, he ‘oku ‘ikai ko ha fakamalanga fe’unga ia ke ‘oatu, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o toe afuhi atu e fa’ahinga me’a ko ia ki he kakai ki he’enu fanongo Sea.

Siaosi Pohiva: Sea ko e fakamalanga mo’oni pē ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, talisi’i ke a’u ki he fakatonutonu Sea. Ko ‘eku fakatonutonú, ta’ofi mu’a ‘a e fa’ahinga fakamalanga ko eni, neongo ko e *budget deficit* ka ‘oku nga’unu e ngāue ‘a e Pule’anga, ‘oku lele pē pea ko eni kuo ‘osi mo e ngaahi fale ...

Siaosi Pohiva: ‘Oku mahino ki he Minisitā ‘a e me’a ko e *deficit*, mo e hikihiki e mahu’inga e koloa.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Oku mahino Sea, ka ko e toe hā ‘ene toe hikihiki ‘ana ‘oku ‘uhinga ki ai.

Siaosi Pohiva: Ko e hikihiki mo e ta’ema’u ngāue, *at distress* ...

Sea Komiti Kakato: Kuo mahino ki he motu’a ni, mahino ki he motu’a ni ‘a e ‘uhinga e fakatonutonu. Me’a mai e Fakafofonga. ‘E Tongatapu fika 1, ‘oku ‘i ai e tonu e fakatonutonu.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae ‘oua te tau hanga ‘o taki ‘a e ‘uhinga ‘a hotau vaivai, ko hotau ngata’anga ia, tau ngāngāue atu pē hanga ‘o fai, me’a mai.

Siaosi Pohiva: Pea ‘oku ou manavasi’i Sea kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni, na’a tau hangē ko e faifekau mo e līvaite ‘o tau tukuange e kafo ‘i ha ‘uhinga fakatautaha, ka tau fakalaka ai. Ta’u kuo ‘osi na’e na’e ‘eke ki he Minisitā Pa’anga, pea ko ene lea eni, te u hanga ‘o fulihi ‘a e 60 miliona *deficit* ko eni. Ko e tānaki pa’anga tukupau ko eni ‘i he ta’u kuo ‘osi, *tax*, kuo holo ia, na’e holo, ‘a e ‘esitimetí mo e *actual*, ko e hā hono faka’ilonga, ko fē ‘a e fulihi na’e talamai. Toe me’a tatau pē ‘i he ta’u ni na’a ‘oku fu’u *optimistic* ‘a e palani ‘oku fai ‘e he Pule’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kau ki’i ‘eke mu’a ki he Fakafofonga, fakamolemole.

Siaosi Pohiva: ‘Io, ‘eke mai koe.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakafofonga me’a hifo ki lalo kau ‘eke atu. ‘Oku ou tui na’a ke me’a lelei pē he Fale ni ‘i he taimi na’a ku fakahoko ai ‘a e patiseti ko ē ki he ta’u ni, ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune, fakatatau ki he fokotu’utu’u ko ia ‘i he māhina ko ia ko Me mo Sune. Na’a ku fakafuofua ai ‘e ‘i ai e tōnounou pē ko e *deficit* 60 miliona, na’e hangē ka movete ‘a e Fale ní ai. Ko e hā ‘eku ongoongo fakamuimui ‘oku ‘oatu ki he Fale, ‘oku tau *deficit* 60 miliona? Pē ‘oku tau hulu, ki’i tali nounou mai ange pē.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Te u tali’aki e veesi Folofola ko eni, ko e tohi eni ‘a Paula ki he Kakai Tesalonaika ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea kātaki.

Siaosi Pohiva: ...vahe 2.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kātaki tali mai e fehu’i ko eni ‘oku ou ‘eke atu.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga e kolekolé ia ko ha ngāue ia ke fai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘ikai ke fai ha polepole, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ivi ha tangata, ko e ivi pē ‘o e kelesi ‘oku tau ngāue ai.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki, tau mālōlō ai ka mou toki me’a mai. Mālō.

<005>

Taimi: 1515-1520

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole ki he Minisitā Pa’anga ke toe ki’i fakamaama mai pē miniti ‘e tolu pea toki me’a mai e Tongatapu Fika 1 ki he me’a na’e fai ai e feme’a’aki ‘anenai mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou kole ke u fakamalumu atu ‘Eiki Sea fakatapu kuo kamata’aki ho Fale, ka u ki’i fakamaama miniti pē ‘e 5 ‘Eiki Sea ‘a e malanga pē na’a ku fai kimu’a.

Tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ekonomika fakamamani lahi

Sea ‘uluaki ki’i me’a ‘oku ou fie faka’amu ke fakamahino’i ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ko ē ‘oku ‘i ai e māmani fakamāmani lahi, tau ngaahi fonua kaungā’api pea mo Tonga. Ko hono fakalukufua ‘oku uesia lahi ‘aupito ‘aupito he Koviti-19. Sai ko e ngaahi fonua kātoa ko eni kau ai ‘a Tonga ni ko ‘enau Patiseti ‘oku *deficit* ‘o kehekehe ‘o fakatatau pē ia ki he lahi ‘o e fonua. Pea ‘oku ‘ikai ke toe kehekehe ‘a Tonga ni ia mei ai.

Ko e me'a mahu'inga taha he taimi ni ko e fakaakeake faka'ekonōmika 'a e fonua, pea 'i he'ene pehē leva ko e *policy* ko ē 'oku ngāue'aki kuo pau ke fakaivia he Pule'anga ia 'a e ngaahi ngāue'anga mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ke lava ke tukuatu ha ivi kitu'a, ke lava 'o malona atu 'a e faingata'a ko eni kae ake 'a e tu'unga faka'ekonōmika ki ha tu'unga 'oku toe sai ange 'i he kaha'u vave mai ta'u 'e 5 ko eni ka hoko 'Eiki Sea.

Hiva miliona 'oku vahe'i ki he fakalalakaka faka'ekonomika

Ko e uike kuo'osi 'Eiki Sea na'e kamata ai hono vahe atu 'e he Fale Pa'anga 'a e 9 miliona. 'A ia ko e polokalama tokoni pē 'eni ia ko hono faka'ai'ai 'a e 'ekonōmika ke *recover* e kau pisinisi, 6 miliona ai ki he ngaahi pisinisi, *formal business* tatau pē 'i he pisinisi lalahi, iiki. Ko e 3 ai 'Eiki Sea ko hono foaki atu ia ki he ngaahi pisinisi ko eni e *informal business*. 'A ia ko e tokolahi ia e kakai ko ē he fonua ni 'oku nau o 'o fakamāketi, ko e fai 'enau fanga ki'i ngāue fakamea'a pē 'o fakatau pē 'ave ki muli, 3 miliona. 'A ia ko e silini ia na'e tali he Kapineti ke tukuange atu ke fakaivia 'a e konga ko eni 'a e kau pisinisi 'i he ki'i taimi atu ko eni 'Eiki Sea.

Taimi tatau pē 'Eiki Sea kuo tali he Kapineti ia e Falaite uike kuo'osi ko e *package* fakaakeake faka'ekonōmika fika 2 ia fe'unga ia mo e pa'anga 'e 70 miliona 'Eiki Sea. 'A ia 'oku 'osi vahevahe kātoa e ngaahi sekitoa ko ē 'ekonōmika he polokalama ko eni, ngoue, toutai ko e pisinisi, ko e takimamata. Ko e silini ia ko eni 'Eiki Sea mo e polokalama ko eni, 'oku mahu'inga ia hono tali he Pule'anga e polokalama ko eni kae ngāue'aki ia he Fale Pa'anga pea mo e *MTED* ke fai'aki e talanoa ko ē 'o kole tokoni ki hotau ngaahi hoa ngāue 'a e polokalama ko eni. Ko e silini ko eni 'oku ou fie fakamahino'i pē heni 'oku 'ikai ke kau ia he Patiseti ko eni ko u fakahū mai 'Eiki Sea. Ko e fo'i polokalama ngāue ko eni ko e kole tokoni ia ki hotau ngaahi hoa ngāue pē 'Eiki Sea.

Ka u foki mai ki he fu'u hoha'a ko eni 'a e hoha'a ki he'etau *deficit* 'Eiki Sea ko e 38 miliona ko eni 'oku tau talanoa ki ai he 'aho ni. 'Oku ou tui kapau na'a mou mea'i lelei pē 'eku fakamatala ko ē 'a e 69 miliona ko ē na'e tokoni mai'aki he Pangikē 'a Māmani. Na'e 'ikai ke tau lava tautolu 'o ngaue'i...

<007>

Taimi: 1520-1525

'Eiki Minisitā Pa'anga: .. 'omai kātoa e silini ko iá. Na'e to'o ai e 30 miliona ke ne fakapa'anga 'a 'etau 'esitimetu ko eni 21/22. Sai kapau na'e 'ikai ke tō mai 'a e fu'u 'ofa ko eni, 'e toe tānaki 'a e 30 ko ia ki he 38 ko eni 'o 68 miliona 'a e *deficit* ko ē ki he 21/22. Ko e poini 'Eiki Sea, 'oua te tau fu'u puputu'u 'i he'etau talanoa ko ia ki he fiká. Kuo 'osi maau pē 'a e ngaahi me'angāue fakapotopoto ke ngāue'aki 'e he Pule'angá 'i he'etau fonongá. 'Uluaki me'a mahu'ingá, ko e ngaahi 'asenita ko ē ko e kaveinga ngāue ia 'a e Pule'angá pea hangē ko ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a hangē ko e koloa na'e Tō 'i he fakaava 'o e Falé. 'Oku 'osi tokangaekina 'e he Pule'angá 'a e ngaahi 'elia ko eni, pea 'oku nau tu'u mateuteu ki he toe fakaivia 'a e ngaahi Potungāue ko eni 'oku nau fakahoko fatongia, pea fakatefito ia Sea 'i he maau 'a e 'ū palani ngāue pea mo e ngaue 'a e 'ū ngāue ko ē ke faí. Fa'a faingofua foki 'Eiki Sea 'a e taimi ko ia 'oku fa'u ai e palani mo e fokotu'utu'ú. Ko e taimi ko ia ke fakahoko ai e ngāué ko e tuai atu 'ene ngāué, ko e tuai 'aupito.

'A ia 'oku 'i ai pē faka'amu 'a e Pule'angá 'e toe ki'i ngāue ange 'a e fakahoko fatongia mo e fokotu'utu'u ngāué 'i he fengāue'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki ke lava fakakakato. Ka ko hono fakama'opo'opó ena 'Eiki Sea kau pē eni ia he ngaahi *metric* ko eni he *Join Policy Reform* pea

mo e ngaahi hoa fengāue'akí, 'a e mahu'inga pea mo e fakapapau'i kuo pau ke fakahoko 'e he Potungāue Pa'angá hono leva'i fakapotopoto hono pule'i 'a e fakamole 'a e pule'anga, pea feinga ke tånaki mai mo e seniti kotoa pē 'oku lava tånaki mei he ngaahi ma'u'anga ivi 'o e fonuá. Mahalo Sea ko e ki'i fakamaama ko iá 'e faingofua 'etau fonongá 'i he ki'i maama ko iá, Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Tokanga Tongatapu 1 ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e fe'amokaki e Patiseti

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, ko e 'aho kakato 'e 3 na'e me'a ai 'a e Minisitā 'o fai 'ene fakama'ala'ala mo 'ene fakamalangá pea kuo 'osi mahino ia Sea. Ko e 'ū me'a eni ia ko ē 'oku 'ikai ke fu'u loko mahinó,'oku toki fai hono fakamalanga'i ko ení Sea. Ko e kafe ko ení Sea, ko hai 'oku ne hanga 'o faito'ó? Ko 'etau *deficit* na'e fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá na'e 'amanaki ke totongi atu e *bond* fakatau e *bond* 'a e Pule'angá, 'i ai pea mo e ngāue'aki 'a e pa'anga talifakí. Pea na'e toe holomui koe'uhi ko e tokoni 'a hai? Tokoni 'a e *World Bank*. Ko e tokotaha ia 'oku ne hanga 'o faito'o hotau kafō. Ka ko fē kitautolu?

Sea, 'oku ou fie vahevahe heni, na'a ku fie lau ka ko e toe lahi, kae tuku mu'a ke u hanga 'o vahevahe eni Sea he 'oku fe'unga mālie pē eni mo 'eku malangá. Ko e 'Ipiseli eni 'a Paula ki he kakai Tesalonaiká 'oku pehé ni: Pea ko eni kāinga, 'oku mau fekau atu 'i he Huafa 'o e 'Eiki ko Sisu Kalaisi, ke 'ilonga ha kāinga 'e laka hala 'o makehe mo e tu'utu'uni na'a nau ma'u meiate kimautolú, pea mou faka'ehi'ehi mei ai, he 'oku mou lāu'ilo 'a e me'a 'oku totonu ke mou fai 'i ho'omou fa'ifa'itaki kiate kimautolu. He tala'ehai na'a mau laka hala 'i he'emaui iate kimoutolú, 'uma'ā ha'amaui kai mā mofisi pē. Kaikehe, na'a mau kai 'i he ongosia mo e feitefita'a, he na'a mau ngāue 'i he 'aho mo e pō ke 'oua na'a mafasia homau tokotaha. 'Oku 'ikai ko 'eku pehé na'e tapu, ka koe'uhí ke mau hoko ko e taife kiate kimoutolu. Sea 'oku ki'i lōloa ka ko e poini 'oku ou feinga ke fakamahinó Sea, na'a tau ako'i na'a faifaiange kuo tau ako'i hotau kaha'ú ki he me'a ko e fakafalala. 'Oku 'ikai ko ha fa'ahinga me'a, ko e toki 'osi eni e pehé mai 'e he Minisitā Pa'angá, 'amanaki au 'e fakamatala mai 'e fakatau mai ha vaka toutai 'e 12, pea ko e talamai ia ke tau kolekole holo ki he ngaahi fonua mulí. 'Oku 'ikai ke kovi ia Sea, ka ko hotau kekelele 'oku 'ikai ke faka'aonga'i 'i Tonga ni 'oku 'ova he peseti 'e 50, *fertile*. Ko e ha ha'atau palani ngāue ki ai Sea. Sea hangē ko 'eku lave ko ia 'anenai, peseti...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea sai pē ke u tokoni atu ki he Fakafofonga fakamolemole...

<008>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ko 'eku fie tokoni pē ki he Feitu'una koe'uhí 'io nau 'osi lave 'anenai fekau'aki mo e kekelele 'oku 'ikai ke mo'oni e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai 'oku fekau'aki mo e kekelele koe'uhí ke fai hano ngāue'i 'Eiki Sea. Sea ko e ki'i folofola na'e lau mai 'i ai e ki'i hiva ko u manatu'i lelei 'ikai ke ai ha taha ia he Fale ni te ne ta'emanatu'i. Ki'i *spider* si'isi'i kaka he fakatali, tō e 'uha pea si'i tafia ai. Ko e anga ia 'etau fononga Sea. 'E 'i ai e tu'unga 'e mālohi, 'i ai e tu'unga 'e 'i ai hono vai 'e 'i ai e tu'unga te tau faingata'a'ia. 'Aho ni kuo me'a atu e Minisitā Pa'anga, kehe ia mei 'aneafi, 'oku 'i ai e ki'i ola lelei he ta'u ni. Kole pē ki he Fakafofonga ke ki'i fonofononga māmālie mai pē koe'uhí he 'e tokoni pē ki he 'etau ngāue 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō e tokoni. Sea 'oku kau 'i he ngaahi Tu'utu'uni fakapa'anga *reform*, *Tax reform* 'a e Minisitā Pa'anga nau muimui'i e Tu'utu'uni fakapa'anga he ta'u kuo 'osi pea na'a ku 'amanaki 'e lava 'o *recover* 'a e ngaahi fiema'u mo e tāketi 'i he *tax revenue* ka na'e 'ikai ke lava 'o ma'u. Ko eni 'oku toe 'omai e fo'i, ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga ki he ta'u ni, kau ai e faka'atā ki he tukuhaú totongi tānaki mei he ngaahi laisení, tukuhaú 'o e me'angakó mo e suká, mīsini lesisita. 'Oku ou 'amanaki Sea 'e hoko e ngaahi me'a ko eni ke ne hanga 'o 'o solova 'etau palopalemá. Ka ko eni Sea 'oku ai e ki'i fokotu'utu'u ia ki he tukuhaú 'o toe holoki e 'ū pēseti ia 'a e Vāhenga he ē, pē ko e *package, tax package*. Ko e, na'e taha ki he taha mano na'e 'ikai ke ai ha pēseti ai. Taha mano mā taha ki he tolu afe pēseti 'e 10, ko eni 'oku 'alu hifo ia 'o taha ua ki he tolu afe pēseti 'e 10, ko 'eku 'uhinga Sea 'oku 'e toe totongi si'isi'i ange e tukuhaú e kau vāhenga lalahi he ē. Pea toe fakalahi e tukuhaú na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko u manatu'i lelei pē 'ene *present* 'ene me'a 'e ai e feitu'u kehe 'e tānaki mei ai. Pea ko u mahamahalo ko 'ene ngaahi *tax reform* ko eni 'e tānaki mei he suka mo e ngakó 'oku ma'u 'e he taha kotoa pē mo e kakai masivá. Mou tokanga'i ange ko e moa pea mo e sipi ko e me'a ia 'oku ma'u he kakai masiva. Ko e moa, pea ka toe tukuhaú ia Sea 'e hao 'a e kau vāhenga lalahi ia he 'oku holo hifo 'a e *tax* 'enau me'á kae si'i uēsia ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

Fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga ki he tukuhaú

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu ange 'a e Fakafofonga Fika 1 ko 'eni he ko u 'amanaki pē 'e mahino pē 'ikai ke u toe fē, Sea tapu mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki, Sea. Ko e *reform* ko ē 'o e to'o hangatonu ko ē tukuhaú mei he kau ngāue 'a ia ko hono fakalelei'i ko eni 'Eiki Sea ke lava 'o napangapangamālie ke 'oua 'e fu'u tō 'a e totongi tukuhaú ki ha kulupu. 'A ia ko hono fakalelei'i ko eni pea 'e lava leva ke *proportional* pē 'a e lahi e tukuhaú 'oku to'o mei he kulupu taautaha 'o fakatatau ki he vāhenga 'oku hū mai.

Ko e fakafuofua ko ē 'Eiki Sea ko ē 'o e sēniti ko ē 'oku fakafoki ki he kato ko ē 'o e tokotaha ngāue pē ko e fefine ngāue ke 'alu mo ia 'o fai 'aki hono fatongia 'oku fakafuofua ki he 2.5 ki he 3 miliona, ko hono fakafuofua ia ko e taimi faingata'a eni 'Eiki Sea pea ko e kau ngāue 'oku 'i ai 'a e ngaahi fāmili pea mo e ngaahi fāmili hoko atu 'oku nau fakafalala 'i he kau ngāue tukukehe 'a e tokoni mai ko ē pea mei tu'apule'anga 'Eiki Sea.

Ko e tukuhaú ki he *NCD* pea mo e *Healthy diet* na'e 'ikai ke toe ala e Pule'anga ia ke ue'i ha tukuhaú he taimi faingata'a ko eni. Ko e tukuhaú tatau pē na'a nau, ka ko e tukuhaú ia ko ē hono tute 'o e me'akai pea mo e *CT* 'Eiki Sea ki he ngaahi fiema'u ko ē ngaahi fāmili 'e lava hono ta'u 'e taha ki Sune 'aho, ta'u ni 'aho 30 te'eki ke tānaki he pule'anga ha tute pē ko e tukuhaú fakatau mei he tokoni kotoa pē mei he ngaahi fāmili tu'apule'anga ko e 'omai ki he ngaahi fāmili pē ko e ngaahi siasi, ko e hā? Ko e tokoni ia 'a e pule'anga ki he taimi faingata'a ko eni, mahu'inga fakapa'anga ko ia Sea 'o e fu'u silini ...

<009>

Taimi: 1530-1535

Eiki Minisitā Pa’anga: ... na’e tonu ke ma’u ko ia he Pule’angá ‘oku ‘ikai ke tñaki ko e ‘uhingá ko e tokoni ki he kakaí. ‘Oku ‘ikai ke toe si’isi’i ‘i he 3 ki he 4 miliona ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ko ha mole ia, ‘oku ‘ikai ko ha mole ia ki he Pule’angá. Ko e tokoni hangatonu ia ki he kakai ‘i he fu’u taimi faingata’a ko ení ‘Eiki Sea hangē ko ‘eku fakamatalá ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Suné. ‘Oku ‘osi mahino eni ia ko e KOVITI ia ‘Eiki Sea te tau fononga tautolu mo ia ki he Kilisimasí pea ko u fakakaukau ke toe fakahū mai ha pepa ki he Kapinetí ‘o kole ke fakalōloa ‘a e tokoni ko ení. He ‘oku, ko e fu’u vaikau’aki eni ia ‘Eiki Sea ‘a e tokoni mai hotau ngaahi fāmílí mo e ngaahi kupu fekau’akí mei muli ki he ngaahi fāmílí ‘i Tongá ni pea ‘oku tau fiefia ai.

Ko e kongá ko ē ki he pehē ko ē ‘oku pehē he Fakafofongá ‘Eiki Sea ‘oku tukuhausi’i ‘a e kakai ko ē ha kulupu. Ko e tukuhaú ko e laumālie ko ē ‘oku hilifaki ki he tukuhaú ke *fair* pea *proportion* ‘a e totongi tukuhaú ‘o fakatatau ki he ivi ‘o e tokotaha totongi tukuhaú. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke totongi e tukuhaú ia ke tautea’i ha kulupu ia ‘i ha fa’ahinga ‘uhinga. Ko e taumu’á ke feinga ke tatau pē ‘o fakatatau ki he mafai ‘o e tokotaha ke lava ‘o totongi tukuhaú. Pea ‘oku fakakakato mo feinga ke liliu e ‘ū laó ke fakalelei’i pea ‘oku, ko e kau eni ia he laka kimu’á ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘E Tongatapu Fika 1...

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ... ‘e sai pē ke me’a mai ‘a Tongatapu Fika 8 mahalo ko ha’ane tokoni mai ki he Feitu’una ka ke toki ...

Fehu’i ‘e Tongatapu 8 e lahi ‘o e talafi pa’anga mei Tonga ni ki muli

Semisi Fakahau: Mālō ‘aupito Sea, ‘oatu ‘a e fakatapu ki he Feitu’una. Fakatapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o e fonuá kae pehē foki ki he Hou’eiki Nōpele, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí pehē foki ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Hou’eiki Minisitā Kapinetí. Ko e, ko e ki’i fehu’i pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e peesi ko e fakamatala Patiseti ko eni ‘Esitimeti Fakaangaanga Ta’u Fakapa’anga 22 ki he 24. Pea, na’e toki me’a ni pē ‘a e Feitu’una ki he mahu’inga ko ia ‘o e tokoni mai mei mulí lí pa’anga mai ko ē mei mulí ‘a ia ko e *remittances*. Ko e ki’i fehu’i pē ko ‘eku kole pē pe ‘oku mou ma’u nai ha fakamatala pē ko e *data* ‘i he me’a tatau pē ‘a ia ko e lí pa’anga ki mulí. ‘Oku fakatokanga’i pē he motu’á ni taimi ‘oku lava atu ai ki he *Western Union* ‘oku ‘i ai ma’u pē hotau kakai ko eni ‘oku mei ‘Esiá meimei ko e ‘aho kotokotoa pē ka ‘oku toe lahi ange foki ‘a e ngaahi kautaha ko ia ‘oku nau fe’ave’aki e pa’angá he taimi ní. Pea ko e kolé pē pe ‘oku mou ma’u ha *data* ‘i he ngaahi pa’anga ko ia ‘oku hū ko ē mei muli mei Tongá ní pē ‘oku mahu’inga nai ‘oku ‘i ai ha’ane fekau’aki pea mo e tu’unga ko ē fakapa’anga e fonuá, faka’ekonōmiká mo e ngāue ko eni ki hono fa’u e Patisetí. Mālō.

Tali e Minisita Pa’anga ‘oku ma’u e talafi pa’anga ki muli he Pangike Pule

Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Seá mo e Fale ‘Eiki ni Sea, ko e talí ‘e Fakafofonga, ‘io. ‘Oku ma’u pē ia he *Reserve Bank* ‘a e lahi e pa’anga ko ē ‘oku hū ki tu’a mei Tongá ni tatau pē ko e talafi pa’anga fakafo’ituitui pea mo e hū ki tu’apule’anga ko e ‘uhinga ko e ngaahi pisinisi mo ha toe ngaahi ‘uhinga kehe. Ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u ki he fika ko iá ka ‘e lava pē ‘omai ‘apongipongi. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai koe Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko e 6 manó na’e peseti ‘e 25. Taimi ni ia toe to’o e peseti ‘e 25 ia ‘i he 7 mano. ‘A ia ko e lakanga *CEO* ‘e toe ki’i holo ange ‘enau tukuhaú ‘a e kakai ko ē ‘oku ma’olunga ange ‘enau vāhengá. Ko e *deficit* ko hai ‘oku ne totongi e fo’i nō ko iá fo’i *burden* ko ē ki he hiki ‘etau fe’amokakí. ‘E vahevahe ia kakai e fonuá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu ē Fakafofonga, Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e taimi ko ē ‘oku fātu ai ha liliu lao tautefito ki he tānaki pa’angá ‘oku fakakaukau’i ‘a e hū ki tu’a e pa’anga pea ‘oku toe fakakaukau’i mo ha tafa’aki ke hū mai ai ke na palanisi. Pea ko e taimi ko ē ‘oku na palanisi aí pea ‘oku *neutral* leva ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hane uesia ‘ana ‘a e pa’anga ‘a e fonuá. Hangē ko ‘eku fakamatala ko ē ‘anenaí fakafuofua ki he 2 poini ...

<002>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... 5 ki he 3, ‘a ē ‘oku ‘oatu ‘e he Pule’anga ke fakalahi’aki ‘a e ‘inasi ‘o e tokotaha ngāue. Ko hono fakapalanisi leva ko e me’a ngāue ko ē pa’anga ‘e 5 kilu ko ē na’a ku fokotu’u atu ‘i he patiseti ke ‘omai ke ngāue’aki ‘e he Potungāue Kasitomu, ki hono tānaki ko ē Tukupau Fakatau pea mei he *wholesalers* mo e ngaahi sevesi ko ia, ‘oku fakafuofua ia ‘e ma’u mai ai e 5 miliona, to’o leva e 2.5 mei he 5 miliona ‘oku toe fiha, tau kei hulu’aki ‘e tautolu e 2.5, ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku fakahoko e *policy* ‘a e Pule’anga, tokoni’i ‘a e kakai ngāue ‘i he taimi faingata’a ko eni mo honau ngaahi fāmili. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, ‘oku ‘ikai ko e poini ‘a e hulu, ko e poini ko hai ‘oku ne fua ‘a e kanongatāmaki ‘o e fo’i tukukhau. Ko e tukuhau, ko e me’a eni na’e talamai ‘e he ngaahi tu’utuuni fakapa’anga, ‘e liliu ‘i he ta’u ni, ko eni ‘oku ‘asi ‘i he fakamatala, tukuhau ‘o e me’a ngako mo e suka, ‘oku ma’u me’i suka e ki’i pēpē ‘o a’u ki he vaivai. To’o e *burden* ia mei he, ‘o ‘ave ia ki hē, ‘oku ‘ikai ko e poini ia Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu e Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kātaki Fakafofonga fakamolemole, na’a ku ‘osi fakahoko atu ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha tukuhau ‘oku liliu, ko e tukuhau ko eni na’e fokotu’u ia ‘e he fika 4, ko ia na’a ne fokotu’u ‘a e tukuhau ko eni he ta’u ‘e 4 ko eni kuo ‘osi, ‘oku kei tauhi’aki ai pē ho’o tukuhau ‘oku sai, mālō Sea. ‘Eke mai pē ki he fika 4.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō, ka u hoko atu Sea. Na'e, ko hono fakapa'anga ko ē ha, 'oku tau nō mai, pea ko e taumu'a ko ē nō mo e *deficit*, ke ne lava 'o teke'i 'a e 'ekonōmika ki 'olunga, ka 'e makatu'unga hono teke'i ko ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole atu kau ki'i fehu'i pē mu'a ko hono 'uhinga ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e 'uhinga eni ki he tukuhau vāhenga? pē ko e 'uhinga ko ē 'oku, ko e me'a e tukuhau vāhenga pē ko e tukuhau ko eni ko ē ngaahi koloa ngako.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou tui mahalo ko ene 'uhinga Fakafofonga ki he ngaahi koloa 'oku 'ikai ke mo'ui lelei, hangē ko e koloa ngako, ke toki me'a atu pē ke mo feme'a'aki ke fakamahino'i ange ki ai, kae tukuange taimi e Fale ke hokohoko atu.

Mateni Tapueluelu: Sai ta 'oku mo'oni pē 'Eiki Minisitā, ko e ngaahi koloa ko ē 'oku fokotu'u mai mei he Potungāue Mo'ui 'a ia 'oku pehē ko ē 'oku 'ikai ke mo'ui lelei, ko kinautolu 'a e Potungāue Mo'ui 'oku nau *recommend* mai e ngaahi koloa ko ē 'oku pehē 'oku 'ikai ke mo'ui lelei, pea toki hanga leva 'e he Potungāue Tukuhau 'o hili e tukuhau he ngaahi koloa ko ia, kau ai e ngako, ko e tapaka, ko e 'alokaholo, ngaahi me'a ko ia Sea, pule e Potungāue Mo'ui ia ki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai koe 'e Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Mālō 'e Sea. Ko e, kapau te tau 'ai ki he patiseti ko eni, ko e lahi taha e silini *investment* 'a e Pule'anga 'alu ia ki he *Infrastructure*, tatau pē mo e ta'u kuo 'osí. Ko e ngaahi ngāue eni ia 'oku 'ikai ke lahi hano *return on investment*, kae tuku 'a e ngaahi ngāue na'a ne mei lava 'o *generate* ko e taimi fe'amokaki ko eni, 'oku fiema'u ia ke 'alu 'a e silini ki ha feitu'u vave hono vilohi mai ai 'a e pa'anga, *private sector, green and growth*, hangē ko eni 'e Sea kau fakatātā'aki eni.

'Oku totonu ke u ...

'Eiki Minisitā Lao: Ka u ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea mo e Fale 'eiki ni. Ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ko ē ke tanu e hala, lahi ange ngoue 'a e kakai, lahi ange honau ivi, pea lava leva ke tokoni. Ko e taimi ko ē 'oku tō, holo hifo ai e tukuhau, ko e lahi ange ia e seniti to'oto'o ko ē 'a e tangata ngāue ki 'api, fakaivia'aki e ngaahi fāmili, tokoni ia 'oku lahi ia 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'i hē, ka ko e tangata ngāue 'oku ne ma'u hono lelei mo hono fāmili, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea 'oku 'i ai e *term* 'i he 'ekonōmika ko e *return on investment*, hē, ka 'oku te fakamole ha seniti ha fa'ahinga *investment*, 'oku totonu ke te 'ilo ko e hā e lahi e silini 'e ma'u mei ai. Ko e *invest* ko ē 'a e Pule'anga he hala totonu ke tau 'ilo ko e hā e *revenue, tax revenue* 'e ma'u, hē, sai, 'oku 'i ai e halapule'anga na'a ku toki sio ai 'i he Tongatapu 6, fo'i 'api pē 'e 2 ki loto, 'oku tanu atu, tanu fakalelei, ko e hā e *tax*, lahi e *tax* 'e lava tākaki 'e he ongo fāmili ko ia, 'e kehe ia mo e fo'i hala 'e tanu ha feitu'u 'oku ngāue'i 'e he kau pisinisi, he 'oku lahi ange *tax* te nau hanga 'omai, 'ū falekoloa, ko 'eku talanoa 'Eiki Sea ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Siaosi Pohiva: .. ‘oku fiema’u ke ‘ilo ko e hā e *tax return on investment* ‘a e Pule’anga ‘i he ngaahi me’a ko eni. ‘Oku ‘alu e pa’anga ‘o nofo he langa fale.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i fakatonutonu e Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Langa tanu hala.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ...

Siaosi Pohiva: Ka u ki’i fehu’i atu pē ke ne tali mai. Ko e hā e *return on investment* he tanu hala he ta’u kuo’osi Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ko eni te u a’u atu pē ki he tali ko ia. Tapu mo e ‘Eiki Sea pea mo e Fale Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu ki he Fakafofonga. Me’a pē mu’a ia ‘o fai ‘e ne fika pē ko e hā ‘e ne fika ko ē ‘oku, he ko e ‘uhinga ko e ngaahi polokalama kātoa ko eni ‘a e Pule’anga ‘oku fakapa’anga ko ē he Patiseti, kuo ‘osi fai he Pule’anga ‘enau *assignment* ko ē ki ai ‘a e ngaahi *benefit* ko ē ‘oku fāliunga ko ē ‘i he *investment* taautaha ‘oku nau fai.

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he ‘uhinga hono fakalele e kautaha vakapuna

Ko e kautaha vakapuna na’e ala ki ai ‘a e Pule’anga ko e ‘uhinga na’e mate ‘a e kautaha ko eni pea mate ia, ‘ikai ke lava ia ‘o fakalele. Ko e lelei ko ē faka’ekonōmika mo fakasōsiale ko ē ‘oku ‘omai neongo e tāpuni e *border* ‘oku fāliunga ‘i he silini na’e fai ko ē he Pule’anga. Ko e uafu ko e hala pule’anga ko e me’a tatau. ‘Oku huluange ‘a e ngaahi lelei faka’ekonōmika mo e fakasōsiale mo e fakafāmili mo e hāfua mo e pisinisi ‘oku ma’u ‘e he fonua fakalukufua ‘i he fakamole ko ē ‘oku fai ai, pea ko e taumu’a pē ia ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi ngāue lalahi kotoa pē ‘a e Pule’anga ‘oku fai kuo ‘osi mahino ia ‘e fāliunga e lelei mo e *benefit* ko ē ‘oku ma’u ai ‘i he fakamole ko ē ‘oku fai.

‘Oku ou tui pē ‘oku fe’unga fo’i tali ko ia Fakafofonga ē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea sai ke u tokoni atu ke tali e fehu’i.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Fakama'ala'ala Minisita Fefakatau'aki ki he *return on investment* 'i he ngaahi ngāue 'a e pule'anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e fakatātā pē ko e *return on investment* kapau te tau ngāue'aki 'a e hala fakakavakava fo'ou ko eni Fanga'uta ke tō mai ki Ma'ufanga. Ko e fakafuofua e fakamole ki ai 'oku 100 tupu miliona ki hono ngaahi, ka ko e *return on investment* ena ia ko e fakafuofua ko ē hono fika'i ko e pēseti 'e 8. 'A ia 'oku 'uhinga ia ko e ta'u pē 'e 13 fakatautu ki he fakafuofua 'o e ngaahi me'alele te nau 'alu atu mo e foki mai kuo tō e fakamole ia, meimei ko e fakamole ki ai Sea ko e 'uhinga pē ko e penisini he'ikai ke toe ngāue'aki pea mo e taimi fakafuofua'i 'a e mahu'inga e taimi.

Ha'u leva ko ē ki hono *return on investment* ki he ngaahi fo'i konga hala Sea. 'Oku 'i he Patiseti fokotu'u fakaakeake faka'ekonōmika, 'oku lahi 'aupito 'a e fakafalala ki he ngoue. Neongo ko e 'api 'e ua 'oku tu'u 'i he ngaahi vaha'a hala, ka ko e 'ū 'api tukuhau ia Sea. Ko e taumu'a ke, ko e fakamole ko ē 'a e lele 'a e me'alele mo 'ene foki mai mei he ngoue ke 'oua 'e faingata'a. Pea toe kau leva ki he fefononga'aki holo he hala ke 'oua 'e maumau vave e ngaahi me'alele, he ko 'ene hala ko ē 'oku tokakovi ko e tonutaha e fua, 'oku ma'u he Pule'anga e fakamo'oni tu'u lavea ngofua 'aupito fika 3 ia 'o e Patiseti fokotu'u ke matu'uaki he ngaahi fakaakeake mo e langa faka'ekonōmika.

Semisi Sika: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a, ki'i tokoni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai pē ia.

Semisi Sika: 'Oku ou tui ko e laumālie ko ē 'o e fehu'i ko ia 'a e Tongatapu 1 'oku 'ikai ke ne 'eke 'e ia pē ko e hā 'a e, pe 'oku 'ikai ke 'i ai ha *return on investment*. Mahino ia 'oku 'i ai pē *return on investment* 'i he *investment* kotokotoa pē. Ko e tu'unga ko ē 'aho ni, uesia ko ē ngaahi hala 'i Nuku'alofa ni, ko fē'ia 'a e *priority* 'i he *return on investment*, ko e *issue* ia. 'Oku 'ikai ke faka'ikai'i 'a e ngaahi *return on investment* 'i he me'a kotokotoa pē 'oku tau *invest* ai. Ko e *priority* 'o e 'aho ni 'a e ta'e'aonga 'a e ngaahi hala 'i Nuku'alofa kae tanu e hala ia 'oku 'alu pē ki he 'api 'e toko tolu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea tapu mo e Sea mo e Fale ni 'Eiki Sea. Ko e me'a kotoa pē 'oku fokotu'u hono pa'anga pea 'oku 'i ai mo hono palani ngāue pea 'oku toki muimui'i, he'ikai ke lava ke fai kotoa pē e fo'i ngāue he taimi 'e taha. Hangē pē ko ai na'e me'a'aki ko ē he 'Eiki Palēmia. Ko e palani ngāue, ko e ta'u 'e 4 ko 'eni kakato kotoa 'a Tonga ni hono tanu mo valitā. Pea kuo pau pē ke kamata mei ha feitu'u pea toki faka'osi ki ha feitu'u. Ko e anga ia e palani 'oku pehē. Pea mou fiemālie pē he na'e 'ikai ke mou loto moutolu ke tanu e hala, ka te mau tanu 'emautolu ki he kakai, 'ikai ke u 'uhinga.

Semisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē.

Semisi Sika: Poupou kotoa mo e kakai 'o e fonua 1 kilu 'o Tongatapu ni ke tanu e hala, ko fē 'oku *priority* 'o e *return on investment*...

Taimi: 1545-1550

Semisi Sika : ... 'o e tanu 'o e halá ko hotau ivi 'oku si'isi'i te tau 'ai pē ē he'ikai ke tau lava ke tau 'ai mei hē ki hē ko e ki'i ivi 'oku si'isi'i. Tau nofo 'i he feitu'u te ne hanga 'o 'omai 'a e silini lahi 'aki hotau ki'i ivi si'isi'i.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki'i tokoni atu pē mu'a ki he Fakafofongá. Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, na'e toki 'osi 'a e feme'a'aki 'anenai 'i he ngaahi *investment* ko ia 'a e Pule'angá. Pea na'e me'a mai 'a e Fakafofonga Fika 1 ko ia 'o Tongatapu ní, 'a e peseti lahi ko ia 'oku ta'engoue'i 'e he fonuá ni, 'ova he peseti 'e 60. Ka ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke lava 'o ngāue'i aí he 'oku 'ikai lava e kakaí 'o a'u ki ai. Ka ko e peseti ko ē 'o e fonuá peseti 'e 80 ko e ma'u'anga mo'uí 'oku ma'u mei 'uta. Pea ko e 'uhinga ia, kapau leva 'oku fehu'i hā e 'uhinga 'oku 'ikai ngāue'aki aí? Ko e fu'u to'u 'uha ko ení 'ikai ke lava ha taha ia 'o 'alu ki hono 'apí,

Siaosi Pohiva : Ki'i fakatonutonu e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : ka ko e 'uhinga hono 'ave ko ia ki hē, he ko e peseti lahi taha ia 'o e kakai e fonuá..

Sea Komiti Kakato : 'Io, ko e fakatonutonu.

Siaosi Pohiva : 'Oku ne talamai ko e tanu ko ia e ngaahi hala ki he ngoué pea 'oku totonu ke lele ai. 'Oku talamai 'e he fiká ia na'e holo 'a e *export* ia. 'Oku fepaki ia mo e talanoa ko ē.

Peseti e 80 e kakai 'o e fonua ko 'enau ma'u'anga mo'uí mei 'uta

'Eiki Minisitā Polisi : 'Eiki Sea, ko 'eku tokoni atú, na'a ne me'a mai, 'oku 'ova he peseti 'e 60 e kelekele 'o e fonuá ni 'oku 'ikai lava 'o ngāue'i. Pea ko e 'uhinga ia 'eku tokoni atú. Ko e 'uhinga ia hono tanu e hala 'i 'utá, he ko e peseti 'e 80 'o e fonuá ni ko 'enau ma'u'anga mo'uí 'oku ma'u mei 'uta. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fakahoko atú, he ko e me'a na'a ke fakahoko maí, ko e 'ikai ke ngāue'i e kelekelé. Pea ko e 'uhinga ia 'oku hanga ai 'e he Pule'angá 'o tanú. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e Pule'angá ia ko e 'uhingá ke 'aonga e kelekele ko ē 'o e kakaí, ke nau hanga 'o ngāue'i he ko e peseti lahi taha ia 'o e fonuá ma'u ai 'enau ma'u'anga mo'uí Sea. Ko e ki'i tokoni atu pē ia.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Mahino 'aupito e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kau ki'i fakakakato atu pē. Ko e faka'osí pē ko e ngoué ko e lahi e uta ngoue *export* he ta'u kuo 'osí na'e 'alu ia ki 'olunga. 'UHINGA e holo e *export* ia ko e hiná na'e 'i ai e ki'i palopalema. Ka ko e ngaahi koloa fua e fonuá na'e 'ave ia ki 'olunga.

Ko e faka'osí pē Sea 'oku 'i ai e tokanga atu pē ke nofo pē mu'a he ngaahi patiseti fakalūkufua fokotu'ú pea kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fika mei tu'a, 'oku mau mateuteu pē ke tokoni atu ke fakamahino. Ka 'oku lahi hono, ke 'oua ke hangē ko e himi 'aneuhú ke 'oua 'e fakapūlou'i 'a e mo'oní, mālō.

Sea Komiti Kakato : Mo'oni 'aupito 'Eiki Minisitā.

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'eikí. 'Eiki Sea ko 'eku fokoutua hake pē he'eku vakai ki he ngaahi me'a 'oku 'omai fekau'aki pea mo e ngoué, pea

mo e ngaahi hala pea mo e ngaahi *income* 'oku ma'u mei ai. Ka ko 'eku fehu'i Sea, 'a ia ko 10 pē ia pea mo 6, pea mo 3 'oku ngoué? Ko e anga ia ko ē 'eku fehu'i kapau 'oku ma'u ha *income* lahi mei he ngoué ka ko 'eku vakai atu ki he ngaahi feitu'u 'oku tanú. 'A ia ko e fehu'i pē ia 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Eiki Sea, tuku mu'a kiate au ke u tokoni atu au he tali e fehu'i ko ia.

Siaosi Pohiva : Sea 'e 'ikai toe 'osi 'eku ki'i fakamalangá 'aku.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : 'E lava ke u ki'i hao atu ai pē mu'a Sea. Tapu pea mo e Feitu'una Sea tapu pea mo e fakataha 'eikí ni. Sea, na'e fai 'a e fakamalanga ko ia 'a e Fakafofonga 1 tau teke e masivá pea fakaivia kinautolu. 'Ahó ni ko e mōmēniti ko ia na'e fakahoko ai kuo tanu 'a e fanga ki'i hala ia 'e toko 2 pē ko e toko 3, Sea mahalo ko e ngaahi 'api masiva eni ka 'oku a'u atu ki ai. Ko e 6, 10 pea mo 3.

Veivosa Taka : Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ko e me'a ko ē na'e me'a'aki ko ē 'e he 'Eiki Palēmia...

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu ē. 'Oku 'i ai pē ki'i me'a 'e taha 'oku ou fakatokanga kia moutolu. Taimi 'iló pea mou fakato'oto'o pē ho'omou 'ilo ka mou me'a mai ki he'etau ngāue 'oku tau me'a mai ai ki hení. Ko e toe ko ia e miniti 'e 5, 'ikai ke kei lava 'e he motu'á ni 'o mapule'i 'a ho'omou feme'a'akí ē. Sai, fakatonutonu.

Veivosa Taka : Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'eikí ni. Ko u kole atu 'Eiki Sea 'a e tu'unga ko ia na'e fakahoko ai 'a e malanga 'o fakahoko 'oku 'ikai ha taha 'e li'ekiná. Te u 'oatu totonu 'Eiki Sea, ko Ha'apai 'oku lolotonga li'ekina. Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha masiva ia 'i heni. Ko e masivá he kapau te tau vakai ki he *income* 'oku ma'u 'e Ha'apai fāмили 'e taha 'i he māhiná 'i he'enu ngāue ma'u'anga mo'uí, na'a mo e pa'anga 'e 20 pē 'oku a'u ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga mei Ha'apai...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea kole fakamolemole ...

<008>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: ... sai pē ko e mokohunu ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Hangē 'oku 'osi meimei 'osi e taimi pea toki hokohoko 'etau feme'a'aki ka u kole atu ki he Feitu'una Fakafofonga Ha'apai hoko atu e mokohunú ke 'uhí ke a'u ke 'oua 'e toe li'ekina 'a Ha'apai, taha, 'alu 'o 'ave e pa'anga 'a e kāinga ke 'ave ke totonu ki he kakai, mou ō, 'e Sea ko e 'uhinga ko ē na'a mau hanga 'o fakangofua e mokohunu fu'u lahi e kaiha'a e kakai mei ai. Pea 'oku mau fakakaukau ke fai mo tukuange na'a faifai kuo uēsia ai si'i kakai mei tahi, ke 'i ai ha masivesiva feinga e Pule'anga ke 'oatu, 'i ai mo e 'ū vaka ko e 'ai ke tufa ki he ngaahi *SMA* Sea. Pea 'oku mau faka'amu pē eni ke hoko pē eni 'i he māhina

ka tu'u 'e Sea 'oatu fakaivaia 'a kinautolu ke 'uhī ke 'oua 'e ongo'i 'e he kakai 'i motú. Toe 'i ai mo e sola...

Siaosi Pohiva: Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: ...liliu ke ma'u e 240 kātoa hangē ko Tonga ni.

Siaosi Pohiva: Ke u toe foki pē ki he *return on investment*.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā 'oatu pē ho'o miniti 'e tolu Fakafofonga 'uhinga ko 'etau taimi pea 'oku toe 'i ai mo ho'o taimi 'apongipongi.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea te u foki ki he *return on investment* mo e me'a na'a ku 'uhinga ki ai ē 'oku 'ikai ke fakahalaki ke ma'u e *return on investment* 'i he *infrastructure*. 'Oku 'i ai e ngaahi sekitoa 'e lava ke 'ave ki ai e silini pea te ne hanga 'o 'omai hangē ko e *private sector* ko e *private sector* ngaahi pisinisi 'oku tānaki ai 'a e tupu 'a e Pule'anga. Kapau te tau hanga 'o fakaivaia ke lahi ange 'enau tupu, ko e lahi ange ia e tukuhau 'e ha'u ki he Pule'anga. Ko e poini ia koē 'oku ou fiema'u ke fakahoa ke fakamahino Sea 'o hanga 'e he Fakafofonga 'o Ha'apai 'o taki tautolu ki he fo'i tanu hala ko ē ko e potu folofola 'o e pongipongi ni na'e pehē, Lao 1, Lao hono 2 'Ofa ki ho'o kaungā'api 'o tatau mo ho'o 'ofa kiate koe. Sea 'oku ou kaungā'api mo e Fika 6 kapau te ke me'a atu Sea 'o fakahoa 'a e tanu hala hē pea mo e kaungā'api ko ē, me'a kehekehe lahi mo'oni. 'Oku fehu'ia ia Sea 'a e vahevahe taau 'a e koloa 'o e fonua. Sea kau hoko atu mu'a.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, lava pē ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga? Ko 'eku ki'i tokoni atu pē 'e a'u atu pē tanu ia ki Fika 1. Ka 'oku pau ke tau kamata mei he feitu'u 'o 'osi ki he feitu'u kae 'oua teke ko 'eku 'uhinga pē 'eku 'oatu 'oku 'ikai ke pehē ke fai ha vahevahe ta'etau ia ka ko e kamata 'oku pau ke kamata mei he feitu'u 'o 'osi ki he feitu'u. Ka 'oku kapau 'e pehē ā pea kole ange Fika 6 ke tuku ā kae hiki atu ki he Feitu'una ke tanu e feitu'u ko ena ko ē ko ē ke loto ki ai, Ka ko e anga ē kamata 'oku pau te tau kamata he feitu'u 'o faka'osi ki he feitu'u.

Siaosi Pohiva: Sea.

Veivosa Taka: Sea tokoni pē Sea tapu pea mo e Feitu'una.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e me'a hono ua Sea.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

Mateni Tapueluelu: Hou'eiki meimei ilifia au 'o lele ki tu'a Sea hotau Fale...

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea ko e me'a ko ē ko ē 'a e Minisitā Polisi 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku te'eki ai ke u lea au Sea ko e fakatonutonu ...

Veivosa Taka: Ko e kamata mei he feitu'u 'osi ki he feitu'u 'oku 10, 9, 8, 7 pea 'oku ou poupou ki heni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kau ki'i fakatonutonu atu.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Na'e 'i ai e ki'i kupu'i lea na'e ngāue'aki na'e me'a 'aki he 'Eiki Palēmia 'o pehē, 'e tanu kotoa 'a e hala 'o Tonga ni, kupu'i lea ia 'oku nounou 'aupito. 'E tanu kōtoa 'a e halá ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e fakatonutonu ē kae faka'osi mai e Minisitā Polisi, Tongatapu Fika 1 kei tauhi pē ho'o taimi.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole atu 'Eiki Sea ka ko e ko e pehē ko ē ke tanu e feitu'u pea hoko ki he feitu'u, mahalo ko e founga fakahinohino taupotu taha kiate kitautolu, taimi 'oku me'a atu ai e Hou'eiki ko ē ki falemahaki 'osi tohi'i mahino mai pē ia ai 'oku 'ikai ko e mu'omu'a mai 'e mu'omu'a hono faito'o ko ia 'oku fiema'u vivili taha Sea. Pea ko e fiema'u vivili taha ko ia 'oku totonu ke mu'omu'a. Kapau 'oku 'i ai ha ki'i keisi ia 'oku *Band Aid* talitali ia. Ko e me'a ki he tafa mu'omu'a ia tele ia kae fakamo'oni ki ai e 'Eiki Minisitā 'Ekonomika fai mo tanu 'a Tongatapu 4 pē ko homou tali ke mau laka fakahāhā mai he hala pule'anga pea toki tanu. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku, ko 'eku tokanga 'a'aku ki he 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea he koe'uhí ne lahi e me'a ko eni ko ē ki he faito'o konatapu, kuo, pea ko u fiu au hono fakaongoongo ke tuku mai ha'aku ki'i faingamālie ke fai atu hano tali e ngāue ko ē ki ai. Kuo tau afe tautolu he taimi ni ki he tanu halá. Pea ko e 'uhinga pē ia 'oku ou kole atu ko ē Fakafongga Fika 1 kapau te mou sio ki he peesi 46, Fakamatala Patiseti...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Polisi ko 'etau taimi kuo tau fa'ala lelei 'i he ...

Fakama'ala'ala Minisita Polisi ki he fokotu'utu'u ngāue 'a 'ene potungaue

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia na'e 'ai pē ke u ki'i fakahoko atu 'oku fakamoleki 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 'i he 2021/2022 meimei ki he pa'anga 'e 41 miliona, vahevahe ia pea mo e maaú, tauhi e laó mo e maaú 'i he ta'u fakapa'anga ko eni.

<009>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Polisi: ... pea ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko atu 'oku 'i ai pē foki 'a e founga ia ke tau lava ai tautolu 'o ngāue 'ikai ke fu'u fakamole ki he faito'o konatapu. Pea 'oku 'osi tohi atu pē ia 'i he Fakamatala Patiseti he peesi 35 ko hono fakafepaki'i ko ē ngāue'aki, 'a eni

ko ē 'o e faito'o konatapu peesi 35 *bullet point* ko ē 1, 2, 3, 4. Ko hono 4 ke fakahoko ha fakataha fakafonua ke kau fakalukufua ki ai 'a e ngaahi potungāue ko eni ko ē *NGO* kau ki ai mo e ngaahi siasi, kau ki ai mo e ngaahi kolo. Ko e ngaahi ngāue fakataha ia Sea 'oku fiema'u ia ke fai. 'Oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ke fakamole ia ka ko e 'uhingá 'oku 'osi tohi kotoa pē 'a e ngaahi ngāué 'a eni ko ē 'e fakahoko he Pule'angá. Kapau te tau hiki mei ai ki he peesi hoko, peesi 30 'a e lahi ko ē 'a e tokanga ko ē 'a e Fakamatala Patiseti ko eni ki he faito'o konatapu. Ka 'oku tau, kapau te tau hanga mu'a 'o 'ai e me'a ko iá he ko e me'a ia na'e vivili kia moutolu 'aneuhú ko e ngalingali hangē kuo ōmai ki he efiāfi ní kuo liliu homou fakakaukaú. Pea ko e, ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokangá kapau te mou hanga 'o hukehuke lelei pē 'ū peesi, peesi 29, tefito'i ngāue ki hono lava hono tau'i ko ē 'o e faito'o konatapu Sea. Ko u kole atu na'e fai e hoha'a lahi ki ai pea 'oku fakaongoongo atu e motu'a ni ia ke 'uhí ki he ngaahi fokotu'u fakapa'anga ko ē na'e 'omaí. Na'e fokotu'u pea mei he 'Eiki Nōpele Fakafofonga Ha'apai 'a e 20 miliona ke 'omaí ki he polisi. Fokotu'u mai mei he Fika 4 'a e 10 pē ko e 20 ko ā pē ko e 10 ke fai 'aki e ngāué Sea. 'Oku 'osi 'i ai pē palani ngāue 'a e potungāue ko eni ke 'uhí ki hono tauhi. Kapau te u 'oatu pē ki'i konga pē ko eni. Ko e fakakātoa e kau polisi 'Eiki Sea 'oku toko 500 tupu. Ko e tokolahi ko ē hotau fonuá ni 'oku toko 1 kilu pea kapau 'e vahevahe leva mei he polisi 'e 1 meimei 'i he toko 200 ki he, 'e 1 ke ne hanga 'o tokanga'i e toko 200. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku fokotu'u mai leva he Potungāue Polisi ke toe hiki hake e fika.

Ko e me'a hono uá na'e fehu'i 'aneuhu he fika 5 'ai ko eni e *curfew*. Fiema'u he Potungāue Polisi ke 'oua te tau toe *curfew* tu'uma'u ka tau mopaila e anga ko ē *move* ke tau hanga 'o lava 'o muimui'i e faito'o konatapu mo e anga 'ene ngāué. Fiema'u ki ai mahalo e kā ia 'e 30. Fiema'u ki ai mo e 'utu ia pa'anga 'e 1 miliona. Kapau 'e fai ki he loto ko eni ko ē 'o e ngaahi fokotu'u ko ē 'oku 'omaí 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ko u tui pē 'Eiki Minisitā 'e toki fakakakato e feme'a'aki 'apongipongi ko e 'uhingá ko e taimi. Mou me'a atu ā mālō e ...

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ...fakakakato hotau fatongia he 'aho ni. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke mou toloi e Falé ki he 10.

Kelesi

(Na'e kelesí tuku ai pē he 'Eiki Sea, Lord Fakafanua.)

<002>